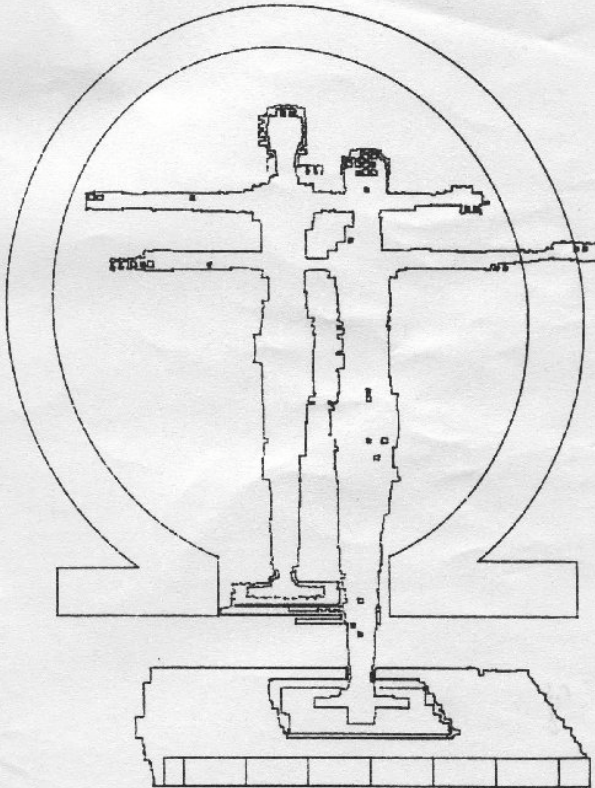

jrg. 4/nr.2
december 1996

GAMMA

Stichting Teilhard de Chardin

GAMMA:

TIJDSCHRIFT VOOR GROEI IN
BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN VAN DE MENS, GEBASEERD OP DE
IDEEËN VAN **PIERRE TEILHARD DE CHARDIN** (1881-1955)

Aan deze editie werkten mee...

Benedict Broere, Ben Crul, Henk Hogeboom v. B., Ruud Lubbers, Hans Richter,
Jan Snauwaert, Jan Van der Veken,
Max Wildiers

Eindredacteur

Henk Hogeboom v. B.

Redactie-adres

Stichting Teilhard de Chardin
Op de Wieken 5, 1852 BS Heiloo
tel.: 072 - 5 33 26 90

Abonnementen op GAMMA

f 20,- per jaar vanaf sept. (of 4 nummers; losse nummers f 5,- te storten op giro
39 13 708 t.n.v. H.J.Hogeboom v. B., Op de Wieken 5, Heiloo - Bestaande
abonnementen worden zonder tijdige opzegging stilzwijgend verlengd.

Donateur

bent u vanaf f 20,- per jaar. U ontvangt dan 4x
het blad GAMMA.

**Kopij, advertenties, reacties,
kritiek e.dgl.**

gelieve u te richten aan het adres van de redactie

Omslag

De androgyne mens - naar een sculptuur van Pieter Kooistra. In de sokkel staat de
tekst: "Ieder mens draagt in zich het kruis van de andere sexe". Het beeldje staat in
het teken van Omega, het streefpunt in de filosofie van Teilhard de Chardin.
Computerbewerking: Robert Zinkweg

ISSN: 1570-0089

Inhoud

	Van de redactie	p. 03
Henk Hogeboom v. B.	Sjoerd L. Bonting: "Schepping & evolutie - Poging tot Synthese (recensie)	p. 04-06
Ben Crul	Een godsbeeld gezien vanuit het Procesdenken - 3	p. 07-11
Henk Hogeboom v. B.	Max Wildiers: Kosmologie in de Westerse cultuur (recensie)	p. 12-16
	Ansprache der Rektorin der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster am 13. November 1992 zur Verleihung des Joost-van-den-Vondelpreises an Prof. Dr. Max Wildiers	p. 17
J. van der Veken	Laudatio Max Wildiers t.g.v. de Toekenning van de Vondelprijs	p. 18-23
Max Wildiers	Feestrede: De Weg van de Geest	p. 24-30
Jan Snauwaert	Groei of chaos	p. 31-37
Henk Hogeboom v. B.	Ulrich Libbrecht: "Inleiding Comparatieven Filosofie" (recensie)	p. 38-40
Benedict Broere	Analyse - Synthese - Omega	p. 41-49
Ruud F.M. Lubbers	De club van Rome	p. 50-57
Hans Richter	De rol van het collectieve geheugen in onze karakters	p. 58-59
redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 60-61

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Sinds de vorige *GAMMA* is heel wat gebeurd. Erasmus in Rotterdam viel van zijn sokkel. Geen wetenschap helpt, de brugfunctie van het humanisme wankelt. Er waait een andere wind. De mens superieur...? Stephan Gould lacht erom. "Zelfoverschatting", zegt deze paleontoloog: "Nee, dan de bacterie, dat is pas een succes in de evolutie!" Verwarring alom. De media herhalen eindeloos de afbraak. Geweld in Rwanda. Geweld rond het voetbal en op scholen. Massaal protest tegen seksueel misbruik in België. Wat is de mens, wie zijn we zelf? Redfields "Gelestijnse Belofte" met werkboek en tiende inzicht blijkt 'in'. Dominee Nico ter Linden vertelt de bijbel opnieuw... voor 40-plussers, laten Koot en Bie zien in hun persiflage ervan op TV: "Hoe bereik je de jeugd?" De paus voelt dat er iets moet gebeuren. Niet alleen praat hij met Fidel Castro, maar ook verklaart hij een eeuw te laat: "De evolutieleer is meer dan een hypothese... tenminste, die van het lichaam, niet van de geest." Darwin mag, Teilhard moet nog even wachten. Op scholen twijfelt men ook. Evolutie, filosofie? Moet dat nou allemaal?

Tot zover het nieuws. Nee, pardon. Tot zover de media. Echt nieuws komt uit de onderstroom. Van de journalisten van ODE, die de sensatiezucht beu zijn. Van Ulrich Libbrecht, die geen filosoof wil zijn, maar buiten de universiteit om de filosofie vernieuwt (zie blz. 38). Van de wiskundige A.N.Whitehead, die met zijn processtheologie het geloof vernieuwt buiten elke kerk om. Van de paleontoloog Teilhard de Chardin die het christendom én de mens in zijn waarde herstelde en al vijftig jaar geleden de dialoog met de communisten aanging. Van een kunstenaar als Kooistra, die de economie niet wil veranderen, maar een nieuwe economie ernaast als spiegel voor de oude wil invoeren. Van Sybout J ger, die daar in zijn boek "Wereld zonder Grenzen" naadloos bij aansluit, als hij wijst op de funeste rol van de vrijemarkt-economie. Van een technisch ingenieur als Hans Richter, die de ethiek verrijkt met een Eed voor alle wetenschappers en technici.

Van mensen als dr. Robert Muller en Wildiers, die pleiten voor onderwijs, dat de jeugd boeit en haar de ogen opent voor de wonderen van de schepping, de kosmos. Zij pakken de verveling aan bij de wortel. De verveling, waarvan Teilhard de Chardin eens zei, dat deze het grootste gevaar betekent voor het voortbestaan van de mensheid, groter dan de atoombom. Niet de eindeloze herhaling van lichamelijk en geestelijk geweld, maar het bevestigen van elkaars creatieve vermogens in onderwijs en opvoeding... daarop zou de nadruk moeten liggen. Op de creatieve omgang met de materie door de geest in evolutie. Dit is, wat *GAMMA* blijft uitdragen in 1997. Helpt u ons groeien?

Schepping & evolutie - Poging tot synthese
door Sjoerd L. Bonting, uitg. Kok, Kampen 1996, ISBN 90242 821x
Henk Hogeboom van Buggenum

Het ware te wensen, dat dit boek in gespreksgroepen voor volwassenen en op alle scholen van middelbaar en hoger onderwijs in ons land behandeld zou worden of ter lezing aanbevolen. Zelden heb ik de evolutie van de kosmos vanaf het *big-bang*model tot en met het ontstaan van sterren en planeten, de aarde en haar atmosfeer, de prebiotische en daarna de biologische fase tot en met de mens ook in zijn samenleving in zo begrijpelijke taal en zo wetenschappelijk verantwoord beschreven gezien. De nieuwste inzichten van de astronomie, de biochemie, de paleontologie, de kwantummechanica passeren helder uiteengezet de revue. Toch is deze uitleg geen doel op zich. De schrijver die naast emeritus hoogleraar biochemie ook anglicaans priester en theoloog is, betreurt het, dat de theologie de band met de wetenschap na de Middeleeuwen heeft verbroken. Dit heeft haar veel schade toegebracht. Hij ziet drie wegen om deze scheiding op te heffen. Het geloof (met spijt en boosheid) opgeven, de wetenschap zó op het procrustusbed leggen dat ze in het Bijbelse verhaal past of een middenweg zoeken, die leidt tot convergentie van de wereldbeelden van de wetenschap en de theologie. Hij kiest voor het laatste. Zoals hij zegt, kan hij zich daarbij slechts op weinig voorlopers van reformatorische huize beroepen. Wel vat hij met instemming uitvoerig de opvattingen van Teilhard de Chardin samen en van anglicaanse wetenschappers als J.R. Illingworth en William Temple, die het idee van Christus als degene, die het evolutionaire proces voltooit, al voor hem hadden uitgesproken. Kennelijk is hij niet bekend met theologen uit het Duitse taalgebied¹.

---

¹ Vlg. de protestantse theoloog Ernst Benz *Schöpfungsglaube und Endzeiterwartung - Antwort auf Teilhard de Chardins Theologie der Evolution*, Nymphenburger Verlagshandlung GmbH, München 1965 Hierin lezen we op blz. 7: "In der Anthropologie und in der Kosmologie hat sich die Erkenntnis durchgesetzt, daß der Mensch nicht nur als Spezies in eine unermesslich lange Kette der Entwicklung des Lebens hineingehört, sondern auch unmittelbar Einfluß auf seine eigene Evolution nimmt. Die Theologie hat sich diese Entwicklung angepaßt: Leopold Ziegler, Paul Schütz, Teilhard de Chardin werden ihr gerecht." En op blz. 59 noemt hij als voorlopers van Teilhard de Chardin protestantse theologen uit Amerika en de Angelsachsische landen: Minot-Judson Savage (1841-1918) *Christianity, the science of mankind* (1873), *The religion of evolution*" (1876), James McCosh (1811-1894) *Christianity and Positivism* (1871), *The religious aspect of evolution* (1890). Henry Drummond (1851-1897) *Natural Law in the spiritual world*. Georg Friedrich Right (1838-1921) o.a. *Scientific aspects of christian evidences*, Lyman Abbott (1835-1922) *The theology of an evolutionist* en John Fiske (1842-1901) *The outlines of cosmic philosophy*. Hierbij tekent hij op blz. 180 aan: "Die hier genannte Generation hat im eigentlichen Sinne die Voraussetzungen für die Diskussion geschaffen, die auf dem Kontinent durch die antimodernistische Einstellung der katholischen Theologie [...] und der protestantischen kirchlichen Kreise alle zum Zuge kam und erst durch Teilhard de Chardin eine späte Aktivierung erfuhr." Zie verder: Stefan Schneider Die 'kosmische' Größe Christi als Ermöglichung seiner universalen Heilswirksamkeit anhand des kosmogenetischen Entwurfes Teilhard de Chardins und der Christologie des Nikolaus von Kues" (Aschendorff Münster, 1979)

Het komt mij voor, dat de druk van christelijk denkende wetenschappers op de leiders van kerken moet worden vergroot om bij de verkondiging en bij het onderwijs op scholen (evolutie en filosofie in het examenpakket!!) meer aandacht te besteden aan de wetenschappelijke verworvenheden, en met name aan het via de natuurwetenschappen bij de burgers ontstane wereldbeeld.² Bonting maakt aan de hand van zijn beschrijving van het scheppingsverhaal bij de Egyptenaren, de Babyloniërs, de Maya's en zijn analyse van de Bijbelse Genesisverhalen duidelijk, dat 'evolutie' daarmee niet in tegenspraak is, maar door deze juist wordt ondersteund. Hiermee effent hij, zoals zovele christelijke geleerden vóór hem³, de weg voor een geloofsverkondiging, die meer aansluit bij het wereldbeeld, dat de hedendaagse mens zich vormt uit alles wat er vandaag de dag via de media op hem af komt.

Een bundeling van krachten is nodig voor deze koerswijziging. Dit om tegenwicht te bieden tegen al diegenen, - ook in de wetenschap - die het geloof met spijt en boosheid (of uit onverschilligheid) hebben opgegeven of die de afhankelijkheid van een Schepper uit overtuiging verwerpen. De ethische consequenties van zo'n wereldbeeld komen tot uiting in de zelfoverschatting van de mens. Het is deze zelfoverschatting, die de balans verbreekt tussen de voor- en nadelen van technologie, die Bonting beide uitvoerig beschrijft.

"De centrale boodschap van het Nieuwe Testament is, dat God in Christus de Nieuwe Schepping heeft geïntroduceerd, die door Jesaja in het Oude Testament al werd verwacht. [...] In de Nieuwe Schepping zal er geen dood en kwaad meer zijn, want het resterend element van de oerchaos is dan definitief overwonnen door Christus, de alfa en de omega. Dit is de christelijke boodschap van hoop voor een wereld die vanuit wetenschappelijk gezichtspunt doelloos is en gedoemd tot nietigheid.[...] Wij zullen ons tot het uiterste moeten inspannen om de grote,

---

² Ook in Ulrich Libbrecht *Inleiding Comparatieve filosofie*", Van Gorcum 1995, blz. 37 staat: "Religie is na millenia van paradigmatische consolidatie c.q. verstarring niet meer in staat op soepele en elegante wijze nieuwe wetenschappelijke gegevens te assimileren, omdat ze de nodige conceptuele openheid mist, en ook niet voldoende vrijheid bezit het eigen denkkader om te vormen." In voetnoot 104 worden voorts de belangrijkste werken genoemd, waarin eerr verandering nagestreefd wordt, m.n. A.R.Peacocke *The science and Theology in the 20th Century* (1981), M.Wildiers *Theologie op nieuwe wegen* (1985) en J. van der Veken *Een kosmos om in te leven* (1990)

³ Ik verwijs hier naar het boek van Max Wildiers *Kosmologie in de Westerse Cultuur*, waarin een synthese en een verzoening tussen geloof en wetenschap vanuit de gedachten van Teilhard en van Whitehead bepleit worden. Voor Bonting lijkt "de processtheologie geen bruikbare synthese tussen natuurwetenschap en theologie te kunnen bieden" (blz. 176), terwijl hij anderzijds Teilhard de Chardin - ik neem aan met instemming - uitvoerig naar voren brengt en als één van degenen, die "thans de fakkel dragen op de weg naar integratie van natuurwetenschappelijk inzicht en theologisch denken" (blz.187) een man noemt als Arthur R. Peacocke, die samen met Robert J.Russell (een teilhardiaan!) het boek schreef *Chaos and Complexity. Scientific Perspectives on Divine Action*, 1995". Er zijn kennelijk genoeg overeenkomsten tot bundeling te vinden, waarvoor wij in navolging van Teilhard pleiten ten gunste van het doel dat zich ook Bonting met zijn boek stelt.

onbetaalde schuld te reduceren, die wij hebben doen ontstaan door onze nalatige en onverantwoordelijke uitbuiting van de eindige aardse hulpbronnen. We zullen zo snel mogelijk toe moeten naar een 'houdbare' (*sustainable*) wereld. Hierbij zal internationale samenwerking essentieel zijn", aldus Bonting (blz. 206-208).

Bonting pleit voor een evolutionaire theologie onder de noemer "Glorie, Schande en Hoop" als vervanging van de woorden schepping, zondeval en verlossing, die naar zijn mening enigszins versleten en afstotend zijn geworden. De wetenschap van de kosmologie biedt geen ander uitzicht voor het leven op aarde dan de dood door hitte of koude en wijst daarmee op een totale doelloosheid van het hele evolutionaire proces. Alleen de informatietheorie van Tom Stonier⁴ ondersteunt tot dusverre wetenschappelijk de hoop op het Nieuwe Koninkrijk, die ons door de Bijbel gegeven wordt.

Deze informatietheorie "is gebaseerd op de aanname, dat de informatie-inhoud van de kosmos gerelateerd is aan de entropie, de 'wanorde' van het heelal. De wiskundige formulering van deze relatie laat zien, dat de entropie in het begin oneindig groot was en de informatie-inhoud nul, hetgeen de oerchaos op het moment van de *big bang* zou vertegenwoordigen. Tijdens de evolutie neemt de informatie-inhoud voortdurend toe en neemt de entropie af wegens de toenemende ordening. Met de verschijning van de mens, die in staat is zijn omgeving te ordenen, wordt de curve steeds steiler. [...] Als de vergelijking correct is, dan zal het einde van het evolutieproces bereikt worden wanneer de entropie nul wordt, een toestand van volmaakte orde, en de informatie-inhoud van de kosmos oneindig groot wordt. Theologisch zouden we dit kunnen duiden als de transformatie van de geschapen wereld in het Nieuwe Koninkrijk. De theoloog zal opmerken, dat deze transformatie de verwijdering van de elementen van resterende chaos in onze wereld vereist, het morele en fysieke kwaad, door het verlossende werk van Jezus Christus, maar dat is niet opgenomen in de vergelijking." (blz. 193)

Het doel van de schepping zal dan ook door de inspanning van de mens vanuit zijn mogelijkheid tot vrije keuze kunnen worden bereikt voordat alle leven op aarde door hitte of koude onmogelijk wordt. Het punt, waarop transformatie van de geschapen wereld in het Nieuwe Koninkrijk plaatsvindt, noemt Teilhard de Chardin het punt omega, het eindpunt van de christogenese als stap in de evolutie na die van de antropogenese (de wording tot mens). Transformatie, niet vernietiging, want dat zou een ontkenning inhouden van het woord in de Bijbel: "God zag, dat het goed was".

---

⁴ Tom Stonier *Information and the Internal Structure of the Universe* (Springer Verlag, London 1990)

EEN GODSBEELD GEZIEN VANUIT HET PROCESDENKEN (3)

Ben Crul

Aansluitend op mijn vorige uiteenzettingen over "De wereld als proces van creatieve voortgang" en "God als mogelijkmakend beginsel van het proces van creatieve vooruitgang" wil ik nu trachten een godsbeeld te schetsen, dat op die visies steunt. Vooraf wil ik benadrukken, dat het een ijdele poging blijft Gods wezen volledig te willen doorgronden. Speculaties over God kunnen slechts vanuit het besef van die beperktheid zin hebben.

De werkelijkheid, zo heb ik betoogd, is in haar meest wezenlijke kenmerk een proces van creatieve voortgang, dat zichzelf opbouwt in een keten van ervaringsgebeurtenissen. Dat proces, aangeduid met het woord creativiteit, heeft, zoals eerder uiteengezet, in zichzelf geen neiging tot orde en harmonie en, volledig aan haar eigen vrijheid overgelaten, zou het dan ook een wereld van louter chaos hebben opgeleverd. Die creativiteit is er zonder meer met alle goeds en kwaads dat eruit voortvloeit. Als we God zouden zien als Degene, die die wereld heeft geschapen, zouden we Hem aan de wereld vooraf laten gaan en Hem buiten de werkelijkheid plaatsen. Vooral echter zouden we daarmee God tot de oorsprong maken ook van alle kwaad. Van de werkelijkheid als ongeordend proces van creatieve voortgang kan God daarom niet de Schepper zijn. Het is om dezelfde reden ook onaannemelijk, dat God rechtstreeks zou kunnen ingrijpen in het verloop van dat proces. Ook dan zouden we God kunnen aanspreken op het kwaad en het lijden in de wereld, dat Hij zou kunnen voorkomen.

Het hoeft nauwelijks te worden benadrukt, hoe belangrijk deze visie is voor het geloof in God. Eeuwenlang heeft het probleem van het kwaad en het lijden in de wereld dat geloof ernstig bemoeilijkt of onmogelijk gemaakt. Zoals gezegd biedt de procestheologie nu een nieuwe visie, die de genoemde tegenstrijdigheden vermijdt. In plaats van God op de traditionele wijze te beschouwen als de Schepper van hemel en aarde, die rechtstreeks in de wereld kan ingrijpen, kunnen we God nu zien volgens het, eerder genoemde, meer acceptabele beeld dat al door Plato is gesuggereerd, namelijk dat van de niet-dwingende of -straffende, maar overredende God. Als we daarvan uitgaan, kunnen we ons beperken tot de vraag, welke hoedanigheden we aan God moeten toeschrijven opdat het voor Hem mogelijk is het proces van creatieve voortgang door inspiratie om te vormen tot een proces van creatieve vooruitgang. Hoedanigheden, die daar niet voor nodig zijn en/of strijdig zijn met het beeld van de inspirerende God, maken het godsbeeld onnodig verwarrend en ongeloofwaardig. Zo is de veronderstelling dat God almachtig is niet alleen strijdig met de veronderstelling, dat God het kwade afwijst, maar het is voor een overredende God ook niet nodig zodanig almachtig te zijn, dat Hij, zelfs al zou Hij dat willen, de vrijheid van de mens opzij kan zetten.

Nu terug naar de hoedanigheden die voor een inspirerende God wèl nodig zijn. Onze ervaring leert, dat inspiratie kan plaatsvinden op twee niveaus. Als iemand een inspirerende invloed op ons heeft, kan dat primair voortkomen uit de persoonlijkheid van die ander, waarvan het karakter een vast, vertrouwenwekkend gegeven voor ons is. Daarnaast kan die ander ook in actuele situaties met voorbeeld of goede raad een inspirerende invloed op ons hebben. Zo kunnen we ons ook Gods inspiratie voorstellen. Voor die inspiratie is primair nodig, dat God een Iemand is, die ons onvoorstelbaar ver overstijgt in geestelijke eigenschappen als kennis en wijsheid. Hij is in het procesdenken Degene, die door zijn fundamentele, onveranderlijke inspiratie de voortschrijdende orde en harmonie in de wereld mogelijk maakt. In die zin zouden we God de Schepper kunnen noemen van de wereld als proces van creatieve vooruitgang.

Op dat primaire niveau is God de Altijdige en Absolute, die aan de wereld een doel (*initial aim*) voorhoudt en haar daarmee haar bestemming laat zien. Dat na te streven doel is de ethische en esthetische harmonie, die zijn visioen uitmaakt. Dat doel wordt gedragen door Gods onveranderlijke karakter van goedheid, waarheid en schoonheid, dat Whitehead daarom zijn primordiale hoedanigheid noemt. Die hoedanigheid is de bestendig beschikbare inspiratiebron voor de keuzen die de mens in zijn of haar leven moet maken.

Zoals gesuggereerd is er ook bij Gods inspiratie sprake van nog een tweede niveau. Om dit te verduidelijken herinner ik eraan, dat God in het procesdenken wordt beschouwd als deel uitmakend van de werkelijkheid. Dat brengt met zich mee, dat God, zij het op een unieke wijze, ook betrokken is bij de schematische opbouw van de wereld, zoals ik die in mijn eerste bijdrage heb beschreven. Net als de mens ervaart God de feiten van het verleden, waarbij Gods ervaring van die feiten uiteraard onbepert is. Ook ervaart God alle gebeurtenissen. Naast de bestendige inspiratie, die voortkomt uit zijn (*primordiale*) karakter, reikt God daarbij ook een inspiratie aan, die Hij aanpast aan de actuele situatie. Hij beperkt die inspiratie tot die mogelijkheden, die Hij voor zijn visioen geschikt acht. Mogelijkheden die daarop averechts kunnen uitwerken zijn er natuurlijk ook; dat onkruid groeit gelijk mee op. God kan dat onkruid weliswaar niet verdelgen, maar uiteraard neemt Hij het niet op in zijn inspiratie. Evenals bij de mens is er dus ook bij God sprake van keuzen, die bij God betrekking hebben op de inspiratie, die Hij actueel aan de mens aanreikt. Ook ervaart God hoe er op die inspiratie wordt gereageerd. Hij is daarover verheugd of teleurgesteld. Hij leeft als *Companion* en *Co-Sufferer* reëel met ons mee en neemt de door ons tot feit gemaakte gebeurtenissen op in zijn alomvattende ervaring en evaluatie van de feitelijke wereld. Aan Gods kennis wordt bij die ervaringen iets toegevoegd en in die zin is God veranderlijk.

Onveranderlijkheid is niet alleen een onnodige hoedanigheid voor Gods actuele inspiratie, maar die inspiratie zou inhoudsloos zijn als God niet reëel betrokken

zou zijn bij de gebeurtenissen van de wereld. Gods primordiale hoedanigheid zou zonder consequenties blijven als God niet echt in de actualiteit tegenwoordig zou zijn. Whitehead spreekt in dit verband dan ook van Gods consequente hoedanigheid. Beide niveaus en de bijbehorende hoedanigheden kunnen we wel onderscheiden, maar natuurlijk niet scheiden. God is uiteraard een ondeelbaar Iemand.

Een andere hoedanigheid die traditioneel wordt toegeschreven aan God is zijn alwetendheid. Ook die hoedanigheid is niet nodig om ons te kunnen inspireren. Integendeel. Als God al van te voren zou weten of wij al of niet aan zijn inspiratie gevolg zullen geven, is die inspiratie slechts schijn. Teruggrijpend op het schema van de werkelijkheid, dat eerder is beschreven, is het aannemelijker om te zeggen, (ik citeer uit pag. 158 van *God tegenwoordig* van Ton Koevoets): "God kent in principe noodzakelijk en absoluut alles wat gekend kan worden, maar dat wat God feitelijk kent is afhankelijk van wat er feitelijk bestaat. God kent al het feitelijke als feitelijk, al het mogelijke als mogelijk". Ook deze visie benadrukt de plaats van de mens als medeschepper van de wereld en de verantwoordelijkheid van de mens voor die wereld.

4. Het procesdenken en het verschijnsel religie

Laat ik het voorafgaande kort samenvatten. Uitgangspunt waren de algemeen menselijke ervaringen. Praten over een werkelijkheid buiten die ervaringen is zinloos. De begrippen ervaren en werkelijkheid moeten ruim worden opgevat. We ervaren feiten en mogelijkheden en maken keuzen. Kiezen vereist vrijheid én inzicht in de waarden van de mogelijke keuzes. Dat fundamentele inzicht gaat het niveau van de mens te boven. Zonder zo'n inzicht leidt keuzevrijheid tot chaos en disharmonie. We ervaren echter ook orde en harmonie. Kennelijk is er dus iets, dat het nodige inzicht in (op harmonie gerichte) waarden inbrengt. Gelet op het in de evolutie al bereikte niveau, moet dat iets ten minste een Iemand zijn. Die Iemand, die in het procesdenken God wordt genoemd, kan niet verantwoordelijk zijn voor het lijden en het kwaad in de wereld. Daarom kan God niet als Schepper aan de wereld voorafgaan en kan Hij ook niet rechtstreeks in de wereld ingrijpen. God dwingt niet maar Hij inspireert ons en is daarbij zowel de Onveranderlijke in zijn karakter als de Veranderlijke in zijn meeleven met de actualiteit.

In hoeverre kan dit beeld een inspirerend perspectief opleveren en wat is daarbij de betekenis van het verschijnsel religie? Dat is de vraag waarmee ik mijn eerste bijdrage (zie *GAMMA* 4/1) begon. Voor het beantwoorden van deze vraag wil ik eerst ingaan op wat we ons op grond van het procesdenken kunnen voorstellen bij de van God komende inspiratie. We kunnen over zo'n inspiratie slechts zinnvol praten, voor zover we algemeen menselijke ervaringen daarmee hebben. Ik kom nu op een moeilijk terrein. Dat komt niet zozeer omdat die ervaringen er niet zijn, die zijn er volop, maar omdat we met het traditionele godsbeeld niet zo gewend zijn daarbij direct te denken aan Gods inspirerende aanwezigheid en aandacht. Met het godsbeeld van het procesdenken is dat nou juist een voor de hand

liggende gedachte. Immers elke van onze ethisch goede gedachten of handelingen, hoe gering ook, (al houden we maar de klapdeur voor iemand open in plaats van zo maar door te lopen), is een al of niet bewuste keuze van onszelf, maar ook een ingeving van God. Ook iedere ethisch goede daad, hoe bescheiden ook, die we van een ander ondervinden, (bijv. de belangeloze hulp van een onbekende bij pech onderweg), is zijn of haar keuze, maar ook een inspiratie van God. Als we ons daarvan bewust zijn, blijkt de wereld doordrenkt te zijn van Gods inspiratie. Daarbij moeten we ons realiseren, dat we Gods inspiratie alleen kunnen ervaren voor zover op die inspiratie positief is gereageerd; dus maar voor een gedeelte.

Deze wijze om de werking van Gods actuele inspiratie voor te stellen verlevendigt weliswaar het inspirerende beeld van het procesdenken, maar het is net alsof er nog een dimensie aan ontbreekt die nodig is om er een inspirerend perspectief van te maken. Daarom wil ik het nu hebben over het verschijnsel religie.

De twee aspecten van Gods inspiratie, nl. de beleving bij en in onszelf én de beleving van die inspiratie bij ons contact met anderen, vinden we precies zo terug bij het verschijnsel religie. Religie, zo schrijft Whitehead in zijn boeiende boek *De dynamiek van de religie* (pag. 53) is op de eerste plaats wat de enkeling doet met zijn alleenzijn. Het heeft te maken met het inwendig leven van de mens die zich de vraag stelt "waarom leef ik eigenlijk, wat is mijn leven ten langen leste waard?" Het tweede aspect vinden we terug in de behoefte van de mens om zijn diepere gedachten ook te uiten en te beleven in gemeenschapsverband.

Met dat alleenzijn is iets merkwaardigs aan de hand. Als een mens door een ervaring in zijn naaste omgeving in zichzelf inkeert, wordt hij soms gegrepen door het gevoel dat er tussen hemel en aarde iets meer is dan de dimensies die hij of zij zintuigelijk waarneemt. Bij deze intuïtieve ervaring tracht die mens de achtergrond van zijn of haar bestaan te benaderen. Het is die achtergrond, die in het procesdenken God wordt genoemd. Die God is er natuurlijk niet voor die mens alléén. Dat laatstgenoemde besef, dat onvermijdelijk doorbreekt in een serieus alleenzijn, voert tot het ervaren van wat we universaliteit noemen. Als die mens naar zijn naaste omgeving terugkeert, is de omgeving voor die mens eens en voor altijd uitgebreid tot het universele.

Een voorbeeld van zo'n kringloop, dat wereldbekend is geworden, is te vinden in het leven van Jezus van Nazareth. Vanuit zijn naaste (joodse) omgeving heeft Jezus zich afgezonderd in een meditatief alleéénzijn. Bij zijn overgave aan de inspirerende aanwezigheid van God heeft God het inzicht geopenbaard, dat we Hem mogen zien als een Vader, die alle mensen zonder uitzondering liefheeft en die ook óns tot zachtmoedigheid wil overhalen. Teruggekeerd naar zijn naaste omgeving heeft Jezus deze openbaring in het bijzonder met zijn Bergrede openbaar gemaakt en heeft Jezus de joodse religieuze zienswijze verruimd tot een universele (christelijke) kijk op de wereld.

In zijn boek *Theologie op nieuwe wegen* schrijft Wildiers daarover (pag. 106), dat "de mens Jezus op unieke en onovertreffbare wijze en in volledige vrijheid de mogelijkheid heeft aangegrepen om zich totaal op God te richten". De openbaring van Jezus over wat God voor Iemand is, is een onmisbare en bevestigende aanvulling op hetgeen het procesdenken (nu achteraf) ons doet vermoeden over de manier waarop God in de werkelijkheid functioneert, namelijk niet dwingend, straffend, moraliserend, maar met liefde inspirerend. Whitehead spreekt in dit verband vol waardering over "De korte Galilese periode".

Ook met de uitingen van religie in gemeenschapsverband is er iets merkwaardigs aan de hand. We zijn gewend om daarbij op de eerste plaats te denken aan institutionele vormen van die gemeenschappen. Whitehead kijkt echter (ref. p. 19 van zijn eerdergenoemde boek) naar religie als naar een dynamisch verschijnsel. In de loop van de menselijke geschiedenis heeft dat verschijnsel verschillende stadia doorlopen, die met rituelen en emoties begonnen. Later voegden zich daar geloofsovertuigingen (*belief*) bij, zodat (wereld)godsdiensten ontstonden. Die godsdiensten zijn al spoedig gaan lijden aan een principiële verstarring, aan een dogmatiek en moraliteit, die geen weerwoord duldt. Zij hanteerden en hanteren nog steeds een godsbeeld, dat in vele opzichten spot met de rationaliteit. Geen wonder dat, zoals het er nu naar uitziet, die godsdiensten in hun traditionele vorm hun langste tijd wel hebben gehad. Whitehead pleit met het procesdenken niet voor een nieuwe godsdienst. Hij is namelijk van mening, dat de bestaande godsdiensten ook in de toekomst een rol kunnen vervullen als zij tot volwassenheid komen in de vorm van een 'redelijke' religie, d.w.z. een religie die wat betreft haar intuïtieve gevoelens de toets van de redelijkheid aandurft en doorstaat. Die religie moet dan uiteraard tot één UNIVERSELE religie uitgroeien.

Hopelijk heb ik overgebracht, dat het procesdenken van Whitehead, alsmede de visies van Teilhard, een inspirerend beeld van de wereld geeft. Ik gebruik nog niet het woord perspectief, omdat er metaforisch gesproken aan dat beeld nog een dimensie ontbreekt. Het is de RELIGIE, zoals ik die hierboven heb bedoeld en trachten te beschrijven, die aan dat beeld een derde, dieptebrengende dimensie toevoegt en daarvan een inspirerend PERSPECTIEF maakt.

Max Wildiers : KOSMOLOGIE IN DE WESTERSE CULTUUR
Uitgeverij Pelckmans, Kapellen 1989, 344 blzz, ISBN 90 2891363 7
Henk Hogeboom van Buggenum

De mens vormt zich een beeld van zijn wereld en van het universum. Dit beeld bepaalt zijn stijl van leven. Met andere woorden: Zijn ethiek en esthetiek vinden hun rechtvaardiging in het wereldbeeld. Er bestaat een wisselwerking tussen de visie die de mens op zijn wereld heeft en zijn handelen. We zien deze visie weer spiegeld in de cultuur, d.w.z. in het hele denk- en leefpatroon van een gemeenschap. Dus zowel in de bestuurlijk-organisatorische inrichting van de staat, de stad, de kerk enz. als in de symboliek van taal, kunst, wetenschappen en religie.

Max Wildiers gaat in dit boek na, in hoeverre veranderingen in het beeld van de wereld de Westerse cultuur hebben beïnvloed. Geheel in de lijn van de opvattingen, die wij in ons tijdschrift huldigen, komt hij tot het beeld van een continu proces van geleidelijke overgangen, die noodzakelijk en verklaarbaar zijn vanuit het bewustzijnsniveau van elke tijd.

Zo was voor de Grieken de kosmos een volmaakt geordend geheel, een sacraal gegeven, waar zij met diepe eerbied en eindeloze bewondering naar opzagen. Het denken in de Griekse Oudheid was bij uitstek kosmocentrisch. Zowel bij de presocratici als bij Plato en Aristoteles, zowel bij de stoïci als bij de neoplatonici neemt het gevoel van verbondenheid met de kosmos een allesbeheersende plaats in. En dat geldt ook voor de christenen in de Middeleeuwen. Max Wildiers bestrijdt terecht de opvatting van Karl Löwith⁵, dat het levensgevoel in de Middeleeuwen van kosmocentrisch was omgeslagen in antropocentrisch, van veruiterlijking naar verinnerlijking. Löwith trekt deze ontwikkeling door vanaf Augustinus naar het *Cogito ergo sum* van Descartes, het transcendentale Ik van Kant, het Ego-begrip bij Husserl, Heideggers en Jaspers leer van de existentie. Wildiers voert echter het werk en de uitspraken van vele kerkvaders op, waaruit duidelijk wordt, dat deze juist naar een synthese zochten tussen de christelijke leer en de opvattingen van de Grieken over de kosmos. Aanvankelijk overheerste bij kerkelijke schrijvers weliswaar de afwijzing van de 'vergoddelijking' van de kosmos door de Grieken en verdedigden zij hun christelijke opvattingen over 'voorzienigheid' en 'wilsvrijheid' tegenover de Grieksheidense 'noodlotsgedachte'. Maar al gauw werd het accent verlegd naar een inpassing van de christelijke leer in de Griekse kosmologie. De grote scholastici hadden namelijk veel belangstelling voor kosmologie en natuurwetenschappen. Augustinus was daarop juist een van de weinige uitzonderingen. In het Griekse denken had Socrates al definitief het accent verlegd van het 'uitwendige' naar het 'innerlijke' en Augustinus maakte hiermee kennis via het platonisme vooral van Plotinus. Zowel

---

⁵ Karl Löwith *Gott, Menschen und Welt. in der Metaphysik von Descartes bis zu Nietzsche* -1967

de kosmologie als deze Griekse 'verinnerlijking' werden dus op een hogere trap van de culturele evolutie in het christelijke denken over God, mens en wereld geïntegreerd.

Wildiers laat aan de hand van vele citaten uit de werken van de belangrijkste kerkvaders zien hoe deze er in ongeveer duizend jaar in slaagden een synthese te bewerkstelligen tussen de christelijke leer en het antieke wereldbeeld. Prachtig zijn bijvoorbeeld passages uit werken als die van Sint-Bonaventura. Werken, waaruit de overtuiging spreekt, dat in de orde van alle geschapen dingen het spoor van de scheppende God te herkennen valt. Heel de kosmos was voor de middeleeuwse mens één groot en indrukwekkend loflied op de wijsheid, de macht en de goedheid van Hem die deze wereld tot nut van de mens heeft gemaakt.

Het voor de middeleeuwer onaantastbare en heilige beginsel van de hiërarchische wereldorde werd voor het eerst in twijfel getrokken door bisschop Nicolaas van Cusa (1401-1464). Tegenover het hechte bouwwerk van een wereldorde die de scholastici in duizend jaar hadden opgebouwd, stelde hij zijn *docta ignorantia*. Het is alleszins begrijpelijk, dat deze hem niet in dank werden afgenomen. Net zo min als dit later het geval was bij de theorieën van de natuurkundigen Copernicus, Tycho Brahe, Kepler en Galilei. Het wereldbeeld veranderde grondig, maar het gezag van de Kerk deed er alles aan om deze verandering nog geen gemeengoed te laten worden. In 1616 gaf het Heilig Officie de verklaring af, dat het onjuist was, dat de zon het centrum van het heelal is en niet de aarde. De tijd was er eenvoudigweg nog niet rijp voor. Maar beetje bij beetje wordt toch het oude wereldbeeld uitgewist.

Wildiers vervalt nergens in een droge opsomming als hij de verdere ontwikkeling van het wereldbeeld in de tijd schetst. Om de beweging van de planeten te verklaren had Plato een beroep gedaan op een wereldziel, Aristoteles op afzonderlijke intelligenties, de middeleeuwse theologen op engelen, Descartes op etherische draaikolken (*vortices* of *tourbillons*). Dit alles zal door het werk van Newton (1687), dat de Copernicaanse revolutie afsloot, voorgoed worden ontkracht. De visie van de mens op de ruimtelijke, de hiërarchische ordening, die als achtergrond en kader had dienst gedaan van 15 eeuwen christelijk denken, bleek een vergissing te zijn geweest. Een vergissing die allengs door natuurkundigen werd onthuld, die voor het merendeel zeer gelovig waren en hun werk in de dienst van God hadden gesteld.

Darwin opent met zijn leer van de evolutie een nieuw begrip van de tijd, zoals Newton met zijn wet van de zwaartekracht de visie op de ruimtelijke ordening van het heelal in de astronomie vernieuwde. Zijn evolutieleer gaat zo een brug vormen tussen de wetenschap van de tijd, de geschiedenis, en van de ordening, de natuur. Aldus werd het laatste aspect van het oude wereldbeeld dat nog overeind was gebleven, namelijk het bestaan van een statische, onveranderlijke wereldorde,

radicaal afgebroken en de weg vrijgemaakt voor een totaal nieuwe visie op de werkelijkheid.

De gevolgen van de afbraak van het oude hiërarchische wereldbeeld, waarin iedereen blijvend zijn plaats en alles zijn constante rangorde had, schildert Max Wildiers ons voor de religie, de politiek en de wijsbegeerte. De mens maakt zich los van het gezag van de kerk, wordt steeds meer autonoom. Voor de religie betekent dit, dat het godsbegrip niet langer past in het nieuwe wereldbeeld. Tegenover de star aan het oude vasthoudende Roomse kerk ontwikkelen zich het pantheïsme, het deïsme en het atheïsme. Het pantheïsme leert: Al wat is, is in God en niets kan bestaan of is denkbaar buiten God. Vanaf Nikolaas van Cusa zien we de ontwikkeling in dit denken over God lopen via Giordano Bruno (1548-1600) naar Baruch de Spinoza (1632-1677) en Duitse romantici als Jacobi, Herder, Novalis, Heine en Goethe.

De God, die door de deïsten wordt gehuldigd, is een God die de wereld weliswaar geschapen heeft en aan de natuur een vaste wetmatigheid heeft opgelegd, maar de dingen verder op hun beloop laat, zich niets aantrekt van het lot van de mensen. Het deïsme oefende een grote aantrekkingskracht uit op de geesten in de zeventiende en achttiende eeuw (bv. op Newton en Voltaire). Als geheel genomen doet het zich voor als een poging om de godsdienst in overeenstemming te brengen met de nieuwe wetenschappelijke opvattingen. Zo gezien is het positief een streven naar de opbouw van een natuurlijke godsdienst, die zowel een leer over God als een ethiek bevat. Maar het had ook een negatieve kant, voor zover het iedere geopenbaarde godsdienst, in het bijzonder het christendom, verwierp als zijnde onverenigbaar met de wetenschap. Max Wildiers merkt dan ook terecht op: "Merkwaardig is wel het feit, dat de drie grote geleerden (Galilei, Descartes en Newton) steeds aan het christendom trouw waren gebleven, terwijl hun werk juist de krachtigste wapenen zou leveren aan hen die dit christendom met alle kracht zouden bestrijden". (blz. 153)

Het is logisch, dat met dit denken over God en over de mens in zijn wereld ook de opvattingen over moraal evolueerden. Ook hier werd de eenheid verbroken. Er ontstonden een aantal moraalsystemen. Wildiers gaat wat uitvoeriger in op de pantheïstische, gebaseerd op Spinoza's *Ethica*, die duidelijk gericht was op onthechting en beschouwing van de eeuwige waarden, en de *Kritik der praktischen Vernunft* van Kant. Deze filosoof formuleerde de Verlichting als de bevrijding van de mens uit de onmondigheid, die hij zelf over zich had afgevoelen. De mens is in zijn visie *autonoom*. Hij heeft de vrije wil en zou op grond van de rede voor het goede *moeten* kiezen ("de kategorische imperatief").

Ook laat Wildiers zien, hoe het veranderde wereldbeeld zijn invloed uitoefende op de politiek. Gezagsdragers konden immers hun rechten niet langer ontlenuen aan een vermeende hiërarchische goddelijke orde. Jean Jacques Rousseau (1712-1778)

en Montesquieu (1689-1755) hadden grote invloed met hun werk, waarin zij verdeling van de macht voorstonden. De Amerikaanse Vrijheidsstrijd van 1775 en de Franse Revolutie van 1789 laten de radicale verwerping van het hiërarchisch beginsel door het volk zien.

Na de doorbraak van Newtons mechanisticische wereldbeeld wordt het denken meer en meer antropocentrisch, dat wil zeggen het gaat zich steeds meer op de mens zelf richten. De kosmos heeft hem niets meer te leren. Maar in onze tijd dringt hoe langer hoe meer het besef door, dat de 'autonome mens' eigenlijk een fictie is. Postmoderne denkers als Derrida, Baudrillard en Lyotard constateren dat de mens een weerloze gevangene is van zijn verleden, zijn taal, zijn opvoeding, zijn milieu. Michel Foucault constateert zelfs in een variant op de God-is-dood-theorie: "De mens is dood", waarmee hij de mens bedoelt zoals Kant en zijn volgelingen hem droomden: de autonome mens.

En - zo halen wij opnieuw Wildiers aan - "nu dan een stroming in het denken aan haar eenzijdigheid ten onder dreigt te gaan, komt er een tegenstroming op die bewust aansluiting zoekt bij de kosmologie, bij het denken over de wereld in haar geheel, met inbegrip van de mens." (blz. 214) De wetenschapshistoricus Stephen Toulmin schrijft een boek *The return to cosmology* (1982 - Terug naar de kosmologie), en ook Karl Popper zag de kosmologie al als het filosofische probleem in zijn werk *The logic of scientific discovery* (1965 - De logica van de wetenschappelijke ontdekking). Naar de mening van vooraanstaande geleerden grijpt vandaag een revolutie plaats in het wereldbeeld, even radicaal en even vernieuwend als die, welke Newton 300 jaar geleden inluidde.

De wetenschapper werd steeds meer specialist. Velen voelen nu, dat hun persoonlijke betrokkenheid bij het geheel werd opgeofferd aan de tijd en de objectiviteit die hun deelgebied vergde. Het besef breekt baan, dat de ontwikkelingen van wetenschap en technologie een deel van de problematiek zijn geworden, waarmee onze wereld kampt op het gebied van de ecologie, de economie, de medische ethiek enz. De verschillende gebieden van wetenschap gaan elkaar overlappen en aanvullen, en geleidelijk aan evolueren wij van een denken in fragmenten naar een holistische denkwijze. Deze ontwikkeling wordt in de hand gewerkt door de evolutieleer die vanuit de biologie en de biochemie een brug sloeg tussen materie, het veld van de natuurkunde, en leven om te ontdekken dat het element tijd daartussen de grenzen laat vervagen in een hiërarchie van toenemende complexiteit en bewustzijn.

Max Wildiers wijst erop, dat de mens een metafoor nodig heeft om de complexiteit van zijn wereld te benoemen en te bevatten. Voor de Middeleeuwen is dat de 'ladder' (van de hiërarchie), voor de moderne tijd vanaf Newton 'de machine' (als uitdrukking van de wereld als lopend 'uurwerk' of mechanisme). Voor onze tijd is

dat het 'spel'⁶ of - wat de Nobelprijswinnaar I. Prigogine voorstelt - het 'kunstwerk'. "Beide metaforen drukken[...] dezelfde grondidee uit: dat de natuur niet langer deterministisch en mechanistisch kan worden geïnterpreteerd; dat op alle niveaus van de werkelijkheid wetmatigheid en spontaneïteit samengaan; dat de wereld in haar diepste wezen door zelfcreativiteit wordt gekenmerkt. Meer dan door de equaties (=vergelijkingen, red.) der quantumfysici zal deze idee in haar metaforische vertaling de cultuur van de komende eeuwen een nieuwe oriëntatie geven. "

"Alles wat zich in onze wereld voordoet, lijkt op een groot spel, waarvan bij het begin alleen de regels vaststaan. Alleen deze regels zijn het voorwerp van objectieve kennis. Het spel zelf kan niet met het geheel der regels noch met de reeks toevalligheden die zich erin voordoen geïdentificeerd worden. Het is noch het ene, noch het andere, maar beide samen, en het heeft eindeloos veel aspecten. Waar het op aan komt, is het spel in zijn veelvormigheid en symboliek zo te ontleden, dat ons wereldbeeld en onze wereldbeschouwingen in het licht van zijn afwisselende aspecten verstaanbaar worden gemaakt".

In ruim vijftig bladzijden gaat Max Wildiers vervolgens in op de procesfilosofie en theologie van A.N.Whitehead (1861-1947) en de evolutieleer van Teilhard de Chardin, die zijns inziens het beste beantwoorden aan het levensgevoel van de huidige tijd, waarin met het oog op de toekomst van zijn wereld steeds meer een beroep wordt gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van de mens om in het samenspel creatief met de regels om te gaan.

---

⁶ Vgl. hiervoor o.a. M. Eigen en R. Winkler *Das Spiel*, 1975

Op 17 augustus 1996 overleed prof. Max Wildiers, die o. a. de boeken van Teilhard de Chardin in Nederland deed uitgeven. In de Nederlandse media werd in tegenstelling tot de Belgische aan dit overlijden nauwelijks aandacht besteed. Onze redactie wil met de volgende bijdragen als 'in memoriam' de herinnering aan deze grote mens en geleerde levend houden.

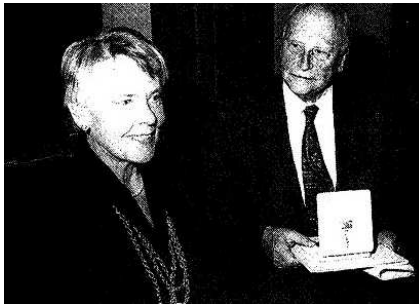
**VERLEIHUNG DES JOOST-VAN-DEN-VONDEL-PREISES
an Professor Dr. Max Wildiers**

durch die Westfälische Wilhelms-Universität Münster am 13. November 1992

Verehrter Herr Professor Wildiers, wir freuen uns, daß der Joost-van-den-Vondel-Preis 1992 Ihnen zugesprochen wurde. Ihr Wirken und Werk werden in der *Laudatio* gewürdigt werden. Man darf vorwegnehmen, daß Sie in unserer zunehmend technologisch geprägten Welt durch Ihre Schriften und Ihr Wort Wege gewiesen haben, die nicht allein der Wissenschaft eine Orientierung geben, sondern das Denken und Leben in unserer westlichen Kultur befruchten. Durch die Auseinandersetzung mit dem Werk Teilhard de Chardins haben Sie die Dimensionen aufgezeigt, die eine Synthese von Glaube und Wissenschaft, Kirche und Welt, Theologie und Kosmologie wagen. [...] Wie vielseitig Ihr Wirken ist, wird die *Laudatio* erschließen.

Die Katholische Universität Leuven hat Ihnen vor wenigen Monaten den Grad eines Doktor *honoris causa* verliehen. Mit ihr verbindet uns eine jahrelange Partnerschaft. So freue ich mich besonders, daß Herr Professor Dr. Van der Veken, Ordinarius für Philosophie an der Katholischen Universität Leuven, die *Laudatio* halten wird. Ich darf Sie, Herr Kollege Van der Veken, herzlich um Ihren Vortrag bitten.

Wij laten deze rede met toestemming van prof. Van der Veken hier in het Nederlands volgen. (*red.*)

Die Rektorin der Westfälischen Wilhelms-Universität überreichte den Vondel-Preis 1992 an den Gelernten Prof. Dr Max Wildiers.

LAUDATIO MAX WILDIERS
ter gelegenheid van de toekenning van de Vondelprijs
J. van der Veken

I

Professor dr. Max Wildiers werd geboren in 1904 in een vooraanstaand Antwerps advocatengezin. Zijn vader bracht hem de liefde bij voor de natuur en voor zijn volk. Zijn moeder was een diep religieuze vrouw. "Aan mijn ouders heb ik alles te danken", heeft hij eens zelf gezegd. "Meer dan aan de Universiteit". Te Rome behaalde hij aan de *Gregoriana* het doctoraat in de theologie in 1932 met een proefschrift over Albert Schweitzer. Bij het beëindigen van zijn studies was hij ontgoocheld over de scholastiek, die in de lucht hing en geen contact had met de werkelijkheid. Het christendom werd vastgehecht aan een abstracte filosofie. Toch had hij in die tijd aan de *Gregoriana* een professor, de Duitser Lennertz, die hem kritisch leerde denken. Die zegde: "*Debemus dubitare in quantum possumus dubitare*". Dat getuigde van kritische zin.

Benoemd tot professor van theologie in het Sint-Laurentiusseminarie te Izegem wilde hij het experiment (*dubitare in quantum possumus dubitare*) voortzetten en uitkijken naar moderne theologen. Hij was zijn tijd blijkbaar vooruit, althans naar het oordeel van Gummarus Michiels. Die schortte weliswaar zijn leeropdracht op, maar gaf tegelijk de toelating om te Leuven biologie te studeren.

De liefde voor de natuur bij Max Wildiers gaat terug in de kinderjaren, tot gesprekken met zijn vader. Een toon uit de jeugd wordt vaak de dominante van een heel leven. Te Neerpelt, destijds het enige Nederlandstalige college, had hij een schitterende leraar in de biologie. Zo kon in 1940 te Leuven de liefde voor de natuurwetenschappen terug opbloeien. De biologie bracht hem in contact met een dynamisch, evoluerend wereldbeeld. In 1952 publiceerde Max Wildiers *Evolutivisme en wereldbeschouwing*. Het boek bevat drie delen, behandelt de evolutiegedachte wetenschappelijk, filosofisch en theologisch en zoekt verzoening (geen rechtstreekse beïnvloeding) tussen evolutietheorie en christendom.

De evolutieleer heeft zich in het kerkelijk denken maar moeizaam doorgezet. Newman was een van de eersten om de evolutieleer ten einde toe te aanvaarden. "Ofwel moet ik Darwin tot het einde toe volgen, ofwel moet ik aannemen, dat God tot het kleinste diertje toe van het begin af geschapen heeft zoals het nu is. En dat niet alleen. Dan moet ik bovendien aannemen dat hij de fossielen is gaan verbergen in de aardlagen om ons in dwaling te brengen."

Max Wildiers heeft gezien dat Darwin geen alleenstaand geval is. Geleidelijk werden de contouren van een evolutief wereldbeeld duidelijker. Niet alleen het biologisch leven, maar geheel de cultuur is aan evolutie onderhevig. Zo begon Max Wildiers her en der voordrachten te geven over evolutionisme en wereld-

beeld. Hij werd daarvoor tweemaal aangeklaagd te Rome, maar geen derde keer. En naar het schijnt wordt in dat geval de aanklacht geklasseerd.

Een belangrijke wending in de wetenschappelijke en wijsgerig-theologische belangstelling van Wildiers is zijn kennismaking met de gedachtewereld van de Franse jezuïet Pierre Teilhard de Chardin. Bij herhaling vond Wildiers een zekere Teilhard de Chardin geciteerd, maar boeken waren niet te vinden. Prof. Dondeyne, een vooraanstaand hoogleraar in Leuven, speelde hem een interessant artikel door "dat hij eens moest lezen". Vlak na de oorlog gaf de jezuïet Claeys-Bouart hem een manuscript, een gepolycopieerde tekst van Teilhard. Maar hij voegde eraan toe: Als je Teilhard echt wil bestuderen, dan moet je naar Parijs. Wat Max Wildiers dan ook prompt deed. Hij belde aan in de *rue Monsieur*, waar de redactie van *Etudes* gevestigd is, en vroeg naar Teilhard de Chardin. Het antwoord was onthutsend. "Il n'y a pas de Teilhard ici". "Mais si!" Na wat insisteren bleek dat Teilhard de Chardin bevel had gekregen binnen de 24 uur naar New York uit te wijken.

Max Wildiers stelde zich dan schriftelijk in verbinding met mej. Jeanne Mortier, de vroegere secretaresse van Romain Roland, en zond *Evolutionisme en wereldbeschouwing* naar Teilhard, zodat deze zich een idee kon vormen van wat hem bezighield. Al kende Teilhard geen Nederlands, toch kon hij zich in die uitgave herkennen. In een brief aan Mlle Mortier schreef hij over Max Wildiers: "C'est un homme providentiel". Eindelijk had Teilhard de Chardin een theoloog gevonden die het belang inzag van zijn werk. Spijtig genoeg heeft Max Wildiers Teilhard niet meer kunnen ontmoeten in New York. Teilhard stierf op Pasen 1955.

Professor dr. J. van der Veken hield de laudatio

Daar geestelijke bezittingen niet onder de gelofte van armoede vallen, had Teilhard de Chardin zijn geschriften bij testament aan Mlle Mortier overgemaakt. Mlle Mortier, die nu de papieren van Teilhard de Chardin bewaarde, de bioloog Claude Cuénot en Jean Pivetot, een leerling van Teilhard, dan directeur van *Le*

Musée de l'Homme, vroegen Max Wildiers mee te werken aan de uitgave van de geschriften van Teilhard. Samen met Mlle Mortier en Claude Cuénot verzorgde Max Wildiers de uitgave van de geschriften van Teilhard in 13 delen. Max Wildiers schreef telkens het voorwoord.

De geschriften van Teilhard kwamen terecht in een sfeer van wantrouwen. Teilhard had een groot gezag als paleontoloog. Hinderpalen ondervond Teilhard niet van wetenschapsmensen, maar van de kerk. *Le phénomène humain*, verschenen kort na de dood van Teilhard, werd nipt niet op de index geplaatst. De Gaulle had erover naar Rome geschreven - hij vond dat men "een zoon van Frankrijk zo iets niet mocht aandoen" - en Paus Pius XII weigerde te tekenen. Kardinaal Ottaviani vaardigde een *monitum* uit krachtens hetwelk het boek niet meer mocht herdrukt worden, niet mocht aanwezig zijn in de bibliotheek van de seminaries, en in de katholieke boekhandels niet mocht verkocht worden. Een wijze Belgische bisschop gaf Max Wildiers echter de raad "gewoon voort te doen".

In 1962 verscheen *Het wereldbeeld van Teilhard de Chardin*. In 1967 *Teilhard de Chardin/Een inleiding in zijn denken* (vertaald in 10 talen, o.m. in het Japans). Max Wildiers werd daardoor bekend als de grote Teilhardspecialist. De grote verdienste van Wildiers is erin gelegen, dat hij als een der eersten heeft ingezien hoe in onze cultuur een statisch wereldbeeld heeft moeten plaatsruimen voor een dynamische werkelijkheidsvisie, en dat hij er op rustige maar gedurfde wijze alle consequenties uit getrokken heeft.

In 1967 werd Max Wildiers een leerstoel aangeboden aan de University of San Francisco. Max Wildiers doceerde dan zes maanden per jaar te San Francisco. De andere helft van het jaar was hij te Leuven lector pastoraaltheologie en doceerde ook aan de Katholieke Vlaamse Hogeschool voor vrouwen en aan de Sociale School. Zijn benoeming aan de Universiteit van San Francisco was voor Max Wildiers een gedroomde kans om zijn inzichten op een systematische manier uit te werken. Hij had er bovendien een goede bibliotheek te zijner beschikking. Verscheidene jaren werkte hij systematisch aan een grote historische studie, gepubliceerd in 1973 als *Wereldbeeld en theologie/Van de Middeleeuwen tot vandaag*. Dit boek is een schoolvoorbeeld van *Ideengeschichte*. Hij gaat er systematisch de invloed na van het begrip 'orde' op het wereldbeeld van de Oudheid en de Middeleeuwen en toont aan hoe vanuit dit sleutelbegrip de positiebepaling van de Kerk zowel op dogmatisch, staatkundig als moreel gebied te verklaren is. Hij toont erin aan "hoe de rempogingen van de Kerk aan de basis liggen van een religieuze crisis" die alleen overwonnen kan worden wanneer de theologie de confrontatie durft aan te gaan met het nieuwe, evolutieve, dynamische wereldbeeld. Zoals Michel Foucault heeft Wildiers een bijzondere aandacht voor de epistemologische breuken die de overgang van de ene cultuurperiode naar de andere kenmerken.

Zo'n belangrijke 'epistemologische breuk' valt te situeren bij de overgang van het onveranderlijke, statische wereldbeeld van de Middeleeuwen naar de moderne tijd. Met Copernicus, Kepler, Galilei werd de hiërarchische orde verbroken. Aan het op hiëratische orde gestoelde wereldbeeld van de Middeleeuwen is in alle opzichten een einde gekomen. Hoe is het gekomen dat het christendom herleid werd tot een godsdienst van de orde? De kosmologie van die tijd heeft de theologie zeer beïnvloed, ten goede en ten kwade. Ten goede, omdat de kosmologie begrijpelijk is voor de mens die in die sfeer leeft, maar ... telkens moet het christendom *herdacht* worden, rekening houdend met het wereldbeeld. Het christendom *in abstracto* bestaat niet.

Toch is Teilhard de Chardin voor Wildiers geen eindpunt. Teilhard is in de eerste plaats een visionair, geen systematisch denker. Wildiers ontdekte in Whitehead een prachtige synthese van natuurwetenschappelijk en wijsgerig denken, waar hij zich helemaal in terugvond. Het boek kreeg de driejaarlijkse staatsprijs voor kritiek en essay.

Zoals Whitehead, Bergson en Sertillanges (die dokter was vooraleer hij dominiikaan werd) moeten wij volgens Wildiers de huidige kosmologie bestuderen. Wetenschappelijke kennis is de basis van de moderne cultuur. Het is onze taak te onderzoeken hoe in dit raam het christendom inspirerend kan werken om de wereld te humaniseren en zin te geven. In die wereld is er veel agressie. Het christendom gaat die agressiviteit (het dierlijke in de mens) ondergeschikt maken door de evangelische boodschap van liefde: het onderdrukken van oorlog, haat, egoïsme, hypocrisie is daarvan een essentieel element.

Wildiers is van oordeel dat wij ons godsbegrip en onze interpretatie van het leven moeten vrijmaken van alle sporen van scholastiek. De scholastiek herleidt het christendom tot een godsdienst van de orde, zet het christendom om in een codex. Het christendom moet *herdacht* worden als de godsdienst van de liefde. Wildiers staat in dit opzicht dicht bij Luther, die die nadruk legde op de liefde dan bij Thomas van Aquino. Een centrale tekst is in dit verband: de sabbat is er voor de mens, niet de mens voor de sabbat. Dit geeft geestelijke vrijheid.

II

Nooit heeft Wildiers wetenschap en theologie beoefend als een bezigheid voor mandarijnen. De intellectuele ontvoogding van zijn volk en van diens groei naar geestelijke volwassenheid is zijn grote bekommernis geweest. In het aristocratische advocatenhuis te Antwerpen heerste een sfeer die deed denken aan priester Daens, de vooruitstrevende arbeiderspriester uit Aalst. Priester Daens is onlangs in het nieuws gekomen door de film van Stijn Coninx.

Het Vlaanderen van de XIXde eeuw was achteruitgesteld en had geen cultuur. Het was overgeleverd aan een staat, afgescheurd van Nederland, waarin Fransspreken-

de kringen domineerden. Na 20 jaar Franse bezetting tot 1814 kwam Vlaanderen bij Holland, onder Keizer Willem I. In 1830 brak de revolutie uit, gesteund door Frankrijk. Dat verklaart mede de invloed van het Frans op de heersende klasse en in het leger. Bovendien was Wallonië door koolmijnen en staalfabrieken sociaal-economisch ver vooruit. Vlaanderen is langere tijd een landbouwstaat gebleven. De Vlamingen moesten ok gaan werken in de mijnen. Tussen 1920 en 1940 vond onder veel protest een geleidelijke vervlaamsing van het onderwijs plaats. Zelfs het middelbaar onderwijs was in de twintiger jaren nog grotendeels in het Frans. De ouders van Max Wildiers hebben zelf mede een Nederlandstalige, pluralistische school opgericht en een leraar uit Nederland laten komen.

Rond 1930 werd de Staatsuniversiteit van Gent vervlaamst. Van Piet Vermeylen is de spreuk bekend: "Vlaming zijn om Europeër te worden". Deze uitspraak klinkt opvallend modern in een Europa, dat steeds meer een Europa van regio's wordt, eerder dan van staten. De vervlaamsing van het recht, van het leger, van het bestuur, van de administratie heeft zich gestaag, maar niet zonder veel weerstand doorgezet. De oorlogsjaren waren woelig tijden. Toch ontstond de droom de Gentse Universiteit te vervlaamsen. De flamingant August Borms lanceerde de idee van een onafhankelijk Vlaanderen. Tegen deze achtergrond is de naoorlogse repressie te begrijpen. Na de oorlog heeft de Belgische Staat geprobeerd het Vlaamse nationalisme uit te roeien. Dat heeft vele onschuldige slachtoffers gemaakt en verklaart ook waarom amnestie geweigerd werd door de Belgische Staat, vooral onder druk van Wallonië. Max Wildiers, die van huize uit de Vlaamse strijd had meegemaakt, heeft zich ingezet voor de slachtoffers van de naoorlogse repressie. Tegen de achtergrond van zijn Vlaamse en sociale beweging is het te begrijpen, dat Max Wildiers veel gedaan heeft om de getroffen en van de repressie te helpen. Opkomen voor de bevrijding van de gevangenen is in ieder geval een evangelische opdracht.

Ook het Vlaamse culturele leven moest terug op gang getrokken worden. Zo was Wildiers lid en voorzitter van talrijke Vlaamse culturele verenigingen. Onder het pseudoniem *Scrutator* verschenen van hem bijna tweeduizend *Standpunten* in het mede door zijn toedoen heropgerichte dagblad *De Standaard*, waarvan hij de bladzijde over 'Kunst- en geestesleven' omvormde tot de huidige invloedrijke 'Standaard der Letteren'.

III

Deze Vlaming was in vele opzichten zijn tijd ver vooruit. Hij beleefde zelf de overgang van een homogeen cultuurtype naar een universele, pluralistische cultuurvorm. Evenmin als Teilhard de Chardin en Whitehead is Max Wildiers in vaste categorieën te vatten. Alle drie hebben ze grensoverschrijdend werk geleverd.

Het eigenlijke van het geestesleven speelt zich tegenwoordig af "in de marge" van de academische filosofie, naar de titel van het boek *Marges* van Jacques Derrida. Als er iemand in de Nederduitse gewesten is, die "zijn tijd in het denken gevat" heeft, dan is het wel Max Wildiers. Hij heeft tal van cultuur-historische kanttekeningen geschreven bij de ontwikkelingen van wetenschap en techniek, die grondig onze tijd bepaald hebben. Vanop een respectvolle afstand heeft hij de ontwikkelingen in de Kerk meegemaakt en vrijmoedig beoordeeld. Teilhard de Chardin heeft eens gezegd "*La critique de ce que l'on aime n'est pas dangereuse*". Hoofdzaak voor Wildiers is dat de bevrijdende en inspirerende boodschap van het christendom bewaard blijft. Hij heeft eens gezegd "dat hij niets in de wereld kent dat zo groot is en zo mooi als het christendom".

Max Wildiers getuigt van een persoonlijk levensoptimisme en van een echte franciscaanse levenshouding die - wars van alle macht - vreugde en hoop uitstraalt. Hij heeft eens van zichzelf gezegd: "Ik ben een marginaal geval. Op één gebied wens ik niet marginaal te zijn: in de cultus van de Waarheid, in de cultus van de Vrijheid en bovenal in de cultus van de vriendschap.

Door zijn nooit aflatende inspanningen om in studie, woord en geschrift cultuur en levensbeschouwing met elkaar in gesprek te brengen heeft Max Wildiers een reële impact gehad op het geestesleven in Vlaanderen en ver daarbuiten. Om al deze academische redenen was de jury belast met de voorstellen voor toekenning van de Vondelprijs van oordeel in Max Wildiers een uiterst geschikte kandidaat voor de prijs te kunnen voorstellen.

Feestrede van prof. dr. Max Wildiers: De Weg van de Geest

Ik kan deze lezing niet beginnen zonder eerst mijn oprechte dank te betuigen aan de jury van de Stiftung F.V.S. en vooral aan stichter dr. Alfred Toepfer [...]. Aan velen van de hier aanwezigen ben ik grote dank verschuldigd. Zij weten, dat ik hun vriendschap hoogschat en ook diepe waardering heb voor hun bijdrage tot het geestesleven van onze tijd. Heel bijzonder gaat mijn dank naar prof. dr. Jan van der Veken, niet alleen voor de welwillende *laudatio*, die hij daareven heeft uitgesproken, maar ook voor de vele steun die ik van hem in de loop der jaren mocht ontvangen. Tevens zou ik hulde willen brengen voor het baanbrekende werk dat hij op het gebied van de wijsgerige kosmologie aan de Leuvense Universiteit verricht.

Voor iemand die op het terrein van de cultuurfilosofie bedrijvig is, is er op onze dagen wel geen boeiender fenomeen dan de alles overrampende technologie. Het is niet alleen een nieuw verschijnsel in de geschiedenis van de mensheid. In nauwelijks een paar eeuwen heeft het de hele aarde veroverd en dringt steeds verder door in de ruimte. Alle aspecten van het leven worden erdoor beroerd. Wie de wijsbegeerte opvat als "een integrale explicatie van onze gehele ervaring" zal zich ongetwijfeld op dit fenomeen moeten bezinnen en de implicaties ervan voor de toekomst in overweging nemen.

Vanuit het probleem dat ons hier bezighoudt kunnen wij in de geschiedenis van het leven *grosso modo* drie stadia of fases onderscheiden. In de eerste fase bedienen de levende wezens zich uitsluitend van bepaalde organen om in hun bestaan te voorzien en zich eventueel tegen aanvallers te verdedigen. Biologen als Lucien Cuénot, Andrée Tetry, André Leroi-Gourhan e.a. hebben uitvoerig het verband tussen werktuig en organisme aangetoond. De verhouding tussen organen en werktuigen werd door A. Pannekoek aldus beschreven: "Organon betekent werktuig; de organen zijn de vastgegroeide tot het lichaam behorende werktuigen der dieren; de werktuigen zijn de van het lichaam losse organen van de mens." Tussen beide systemen bestaat bovendien een zekere continuïteit en sommige dieren doen een beroep op voorwerpen die zij als werktuig gebruiken.

De tweede fase begon toen de mens in het Paleolithicum de eerste silexsystemen begon te bewerken om ze tot werktuigen of wapens te maken. Reeds in de Griekse oudheid maakte men een onderscheid tussen een orgaan en een werktuig. De hand van de mens, zo dachten zij, was eigenlijk geen werktuig maar gemaakt om werktuigen te gebruiken. Deze denkers werden het meest geboeid door het verband tussen handen en verstand. Hebben de mensen handen omdat zij verstand hebben of hebben zij verstand omdat zij handen hebben? Anaxagoras, zo lezen we bij Aristoteles, beweert dat de mens het meest wijze wezen onder de levenden is omdat hij handen heeft. Hijzelf huldigde een andere mening: niet de handen hebben ons de kunsten geleerd, maar de rede.

Stap voor stap heeft de geest zich meester gemaakt van de materie en zijn actie-radius uitgebreid. Zonder deze lange voorgeschiedenis was de wereld van de techniek nooit tot stand gekomen. Een bezinning over de huidige stand van de techniek kan alleen maar zinvol zijn indien we het fenomeen eerst en vooral terugplaatsen in zijn historisch perspectief en het opvatten als een stadium (of fase of onderdeel) van een veel ruimer proces.

Wij leven thans in de derde fase waarin de geest zich meester maakt van de materie en niet langer een exclusief beroep doet op ingebouwde organen of op elementaire werktuigen maar op de diepere krachten in de natuur. Na verloop van een paar eeuwen is een geheel nieuwe wereld voor ons opengegaan, zo bevreemdend en overweldigend dat wij ons met Goethe afvragen, wat dit alles te betekenen heeft en of wij geen dwaasheid begingen door aan de opbouw van deze nieuwe wereld mee te werken. De wijsgeer die zich over onze bestaanswijze bezint, wordt met de wereld van de techniek geconfronteerd en heeft het gevoel hopeloos te verdwalen. "Verdwaald te zijn in de moderne technische wereld en wel blijvend verdwaald", aldus prof. Samuel IJsseling, "behoort tot de grondervaringen van de hedendaagse mens".⁷

De techniek kan dan ook moeilijk anders dan één van de meest behandelde thema's worden in wijsbegeerte en sociologie. In zijn monumentale werk *Die Bewertung des technischen Fortschritts*⁸ heeft J.H.J. van der Pot meer dan tachtig compacte bladzijden gevuld met titels van studies en boeken over dit onderwerp. De greep van de techniek op het individuele en maatschappelijke leven is zo veelzijdig en vèrstrekkend dat het ontwerp haast onuitputtelijk lijkt. Niet alleen onze omgeving werd door de techniek grondig veranderd, het menselijk leven kreeg nieuwe dimensies, nieuwe mogelijkheden, nieuwe betrachtingen, nieuwe verwachtingen - ons werd tevens zichtbaar en tastbaar gemaakt hoezeer wij betrokken zijn bij het grote evolutieproces dat zich in de wereld voltrekt.

Maar hier begint het grote probleem dat ons vandaag met zorg en twijfel vervult. Wij beginnen ons rekenschap te geven van de gevaren die met de technologische ontwikkeling gepaard gaan. Wij beginnen in te zien hoe kortzichtig onze beslissingen zijn en tot welke rampen een roekeloos gebruik van de techniek kan leiden. 1. Denken wij vooreerst aan de ecologische crisis. Met de regelmaat van een klok berichten de media over allerlei rampen die aan ons overdadig gebruik van de techniek toegeschreven moeten worden en over de onherstelbare schade die aan de natuur wordt toegebracht. Maar onze reactie op deze gevaren blijft vaak al even

---

⁷ S. IJsseling *Verdwaald in een technische wereld* (in: *Kultuurleven*, 1984, blz. 47)

⁸ J.H.J. van der Pot *Die Bewertung des technischen Fortschritts*, Assen, Van Gorcum, 1985, 2 delen, 1429 blzz.

kortzichtig. Velen stellen de mens verantwoordelijk voor de ecologische crisis omdat hij zich als heerser over de natuur beschouwt. Dit antropocentrisme moet dus de plaats ruimen voor een welbegrepen ecocentrisme en holisme.

Tegenover deze opvatting gelden de drie volgende stellingen: a. Het bestaan van de techniek is niet louter aan de mens te wijten; zij ligt in de lijn van de evolutie en het vernietigen van de techniek zou het bestaan van de huidige mensheid onmogelijk maken. b. Wat wij ook doen, de techniek zal de wereld blijven beheersen en kenmerkend blijven voor de mens. c. Het antropocentrisme sluit niet uit dat de mens een fundamentele relatie tot het geheel van de natuur heeft en tot een bepaald ecologisch systeem dat zijn bestaan mogelijk maakt⁹.

Dit alles leidt tot de paradoxale conclusie dat de mens tegelijkertijd verantwoordelijk en niet-verantwoordelijk is voor de ecologische crisis; dat hij een deel vormt van de natuur en tegelijk de natuur teboven gaat; dat de mens verantwoordelijkheid heeft tegenover de hele mensheid, wat meteen een verantwoordelijkheid impliceert tegenover de hele biosfeer.

2. De opkomst en vooruitgang van de techniek heeft niet alleen een ecologische crisis voor gevolg. Ook de cultuur onderging een vèrstrekkende verandering. Met cultuur bedoelen we 'de denk- en leefgewoonten van een volk in een bepaalde periode van zijn bestaan'. Dat onze levenswijze in de laatste paar eeuwen en vooral in de jongste decennia een grondige verandering te zien geeft, hoeft geen betoog. Veel belangrijker is de verschuiving die zich in de diepere lagen van ons denken heeft voorgedaan. Vooral de Duitse wijsgeer Martin Heidegger heeft in verschillende geschriften op deze veranderingen gewezen door een onderscheid in te voeren tussen twee vormen van denken: het 'rechnende Denken' enerzijds en het 'besinnliche Denken' anderzijds.

De Heideggerkenner Samuel IJsseling heeft deze begrippen aldus toegelicht: "Het bezinnende nadenken is een verwonderd verwijlen bij het geheim van de dingen en een openstaan voor het grootste wonder, namelijk dat het zijnde is. Het is een luisterend aandacht schenken aan de overlevering en een wachtend stilstaan bij het oorspronkelijk 'gebeuren', waarin het zijnde openbaar wordt. Het rekenende denken, ook genoemd het verklarende of voorstellende denken, is onder meer het denken van de wetenschap en de techniek. De technische mens berekent en plant; hij houdt rekening met alle factoren en legt de wetmatigheid vast van alles wat is. Hij tracht alle verschijnselen te verklaren en zoekt voortdurend naar het waarom. Hij ziet ver vooruit en met zijn kunnen beheerst hij de wereld. Dit denken is eigenlijk geen denken, maar slechts een afgeleide vorm ervan. Het heeft wezenlijk zijn grenzen en zijn beperktheid. Wanneer dit denken zijn grenzen en innerlijke

---

⁹ J. Van der Veken *Can only a God save us? in Out of the Crucible Conference-Papers*, Sydney 1990.

beperktheid uit het oog verliest, wordt het zeer gevaarlijk. Het kan gebeuren dat de mens zozeer beheerst, meegesleept, behekt en verblind wordt door de techniek, dat dit rekenende denken als het enige blijft gelden."¹⁰

Wij naderen inderdaad meer en meer het punt waarop het rekenende denken als het enige blijft gelden. Volgens J.F.Lyotard¹¹ worden in dit postmoderne tijdvak onze beslissingen alleen nog gelegitimeerd door de techniek, d.w.z. door de doelmatigheid en de berekening, terwijl andere wijsgeren en sociologen, zoals Gilles Lipovetsky,¹² onze tijd kenmerken als het tijdvak van de leegte. Waar het bezinnende denken geen ruimte meer krijgt, blijft alleen de leegte over. Ook Konrad Lorenz¹³ betreurde het dat ons denken een "technomorfish denken" was geworden.

3. Maar de moderne techniek heeft niet alleen een ecologische en een mentale crisis verwekt. Door haar verband met industrie en economie neemt zij de vorm aan van een totalitair systeem, dat de hele samenleving in zijn greep houdt. De techniek kan immers niet als geïsoleerd verschijnsel worden beschouwd. Ze wordt niet op zichzelf gewaardeerd. Techniek wordt alleen nagestreefd ter wille van haar nut en bestaat slechts bij de genade van de industrie, en deze is onverbreekbaar verbonden met de economische welvaart. Wie vandaag over techniek spreekt, bedoelt eigenlijk het technisch-industrieel-economisch complex, een samenhang die bepalend is voor het nationale en internationale leven en zijn wetten oplegt aan alle andere aspecten van het leven. Niet ten onrechte heeft men dan ook de stelling verdedigd dat dit technische complex een totalitaire tendens vertoont en ertoe neigt de hele samenleving aan haar doeleinden te onderwerpen. (Haar betekenis voor de geneeskunde laten we hier buiten beschouwing).

Dit technisch-industrieel-economisch geheel vertoont inderdaad een sterke analogie met de totalitaire systemen, die door Claude Lefort "het belangrijkste politieke verschijnsel van onze tijd" werden genoemd. Kenmerkend voor deze systemen is juist dat zij de hele samenleving en alle aspecten van het menselijk leven vanuit één enkel beginsel willen inrichten: het weze de superioriteit van de staat, of van het ras, of van de dictatuur van het proletariaat. "De nieuwe (totalitaire) samenleving is een unieke organisatie waarvan de samenstellende delen perfect op elkaar zijn afgestemd. Het is een harmonieuze gemeenschap die zich in al haar onderdelen tot zichzelf verhoudt en die bevrijd is van tegenstellingen tussen de verschillende subsystemen die er deel van uitmaken"¹⁴. Deze omschrijving van de totalitaire staat is in grote mate toepasselijk op de samenleving die

---

¹⁰ S. IJsseling *De Filosofie en het technische denken in: Uitzicht op onze wereld.*

¹¹ J.F.Lyotard *La condition postmoderne: rapport sur le savoir.* Parijs, ed. Minuit, 1979.

¹² G.Lipovetsky *L'ère du Vide. Essais sur l'individualisme.* Paris, Gallimard, 1991.

¹³ Konrad Lorenz *Der Abbau des Menschlichen,* München-Zürich, Piper & Co., 1983, blz. 19

¹⁴ Zie: Philippe van Haute *Claude Lefort. De politieke betekenis van de mensenrechten.* In *Streven*, Mei 1992, blz. 729.

door het technisch-industrieel-economisch complex beheerst wordt, met dit verschil dat zij slechts onrechtstreeks maar niet minder efficiënt op de staat beroep doet. In zekere mate zijn de rollen omgekeerd: de staat beveelt niet langer aan het industrieel bestel; het technisch-industrieel complex legt zijn wil op aan de staat en meteen aan de hele samenleving. Meer en meer wordt onze samenleving aldus beheerst door het geloof in de absolute voorrang van het technisch-industrieel complex. De ware heersers komen echter niet op het voorplan, maar houden zich verborgen in de bestuurscomités van de multinationals en de financiële holdings.

Dit "technokratische systeem" (Konrad Lorenz) is erop gericht als dominerende cultuur te functioneren en alle subculturen in zover te gedogen, dat ze geen hindernis vormen voor haar dominantie, of liever nog als hulpmiddel ervan in aanmerking komen. Niet alleen het ecologische evenwicht, ook de mens, zijn vorming en veelzijdige aanleg worden aan dit nieuwsoortige totalitarisme onderworpen. Hij moet immers in dit nieuwe systeem 'functioneren', meer niet. Zo gezien betekent de studie van de antieke cultuur of van de geschiedenis louter tijdverlies. Het enige criterium dat in deze context geldt, is dat van de productiviteit. Wees productief of verdwijn!

Wij hebben tot hiertoe een drietal problemen aangeraakt die verband houden met de opkomst en de ontwikkeling van de techniek. Elk van deze problemen zou een verdere en meer grondige bespreking vergen, maar het lijkt mij dat de kern van het vraagstuk nog onbesproken bleef. Want het echte probleem van de technologie is niet of zij een gevaar kan opleveren voor onze omgeving, voor onze manier van denken of voor de opbouw van de samenleving. Op al deze schaduwzijden van de techniek kan passend gereageerd worden. Het echte probleem ligt op een hoger niveau en beperkt zich niet tot één of ander aspect. Het staat in verband met de geschiedenis van het leven op aarde. Na het tijdvak van de geïntegreerde organen, na de periode van werktuigen die de mens 'hanteert', kwam de techniek die aan het leven een totaal andere dimensie gaf en mogelijkheden schiep waarvan men vroeger nauwelijks durfde dromen. Men denke aan de computer of aan de ruimtevaart.

Het tijdvak van de techniekschepping is niet ten einde, misschien hebben we niet eens het hoogtepunt bereikt. In ieder geval zal het niet aan uitvindingen en vondsten ontbreken. Maar met dit alles blijven we nog binnen de grenzen van de technologie. Onze vraag reikt verder. Wat is de zin van het technische stadium voor de verdere geschiedenis van de mensheid? Gaat het hier om een eindfase of om het begin van een nieuw tijdvak?

Het ontbreekt thans niet aan doemdenkers die in de techniek niets anders zien dan het voorspel van een gevaarlijke catastrofe of van de fnale ondergang. Hun pessimisme is niet helemaal ongegrond als we bedenken tot welke verdwazing een blinde machtsdrang, inherent aan het technologisch project, ons kan leiden.

Terecht vroeg Freeman Dyson zich af: "*Can man play God and still stay sane?*" Ook Konrad Lorenz zag de toekomst somber in. De huidige samenleving, zo dacht hij, kon best als een "technokratisch systeem" worden aangeduid "daar de techniek zich ontpopt als de Tiran van de mensheid"¹⁵. Ook indien we aan de vergiftiging, de overbevolking, de radioactiviteit enz. weten te ontkomen, bestaat het gevaar dat een starre staatsordening de overhand krijgt, die de mensheid naar verval zal voeren. Geen wonder dat velen onze eeuw *an age of anxiety* noemden, een tijd waarin de mens zich meer dan ooit eenzaam voelt en zijn redding zoekt in drugs of massaspelen om zijn eenzaamheid en innerlijke leegte te overwinnen.

Maar lang voor Oswalt Spengler, Konrad Lorenz, W.H.Auden, Ionesco e.a. hun sombere bespiegelingen schreven, had reeds een andere stem ons gewaarschuwd. Leonardo da Vinci (1452-1519), die men weleens het laatste universeel genie heeft genoemd, had het voorgevoel dat er een tijd zou aanbreken, waarin de techniek het hele leven zou beheersen. Hijzelf zou zich aan allerlei constructies wagen, zoals zijn welbekende poging om een zweefvliegtuig te bouwen. Bevreemdend is echter zijn houding tegenover de techniek, die hij beschreef als een afschuwelijk monster, dat de mensheid zou aanvallen en vernietigen. "Helaas, hoe hard wij ook strijden tegen dit razend monster, elk verweer is nutteloos. O ellendig volk, niets helpen u uw veilige burchten, de hoge muren rond uw stad, uw grote aantal, uw huizen of paleizen. U resten slechts de onderaardse holen of krochten, waar gij als ratten of ander ongedierte u veilig zult wanen. O, hoeveel arme moeders en vaders worden beroofd van hun kinderen, hoeveel arme vrouwen van hun levensgezel. In waarheid, mijn dierbare Benedetto, ik geloof niet dat er sedert de schepping van de wereld zoveel gehuil en gejammer was, gepaard met zoveel ontzetting en angst. Waarlijk, elk dier is in dit geval meer te benijden dan de mens... Vluchten helpt ons niet, want hoewel het monster langzaam nadert, loopt het sneller dan het vlugste paard. Ik weet niet wat ik moet zeggen of doen, want ik heb het gevoel dat ik, zwemmend met gebogen hoofd, recht in de muil van het monster terechtkom om voorgoed in de grote buik van het dier onherkenbaar begraven te worden."¹⁶

Maar het geloof in de kracht van de geest heeft er sommige denkers toe gebracht meer hoopgevende verwachtingen te koesteren.. Het technologische tijdvak zou slechts een overgangstijdvak zijn en de weg vrijmaken naar een nieuwe fase in de geschiedenis van de mensheid. We denken hier niet zozeer aan het werk van iemand als Alvin Toffler die de komst van een nieuwe industriële orde voorspelt. Onze aandacht gaat veeleer naar wetenschappers en denkers die vragen stellen naar de uiteindelijke zin van het technologische tijdvak als zodanig. Voor

---

¹⁵ Konrad Lorenz, op. cit. blz. 203 f.

¹⁶ Lewis Mumford *Leonardo's Premonitions in: Interpretations and Forecasts, 1922-1972*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1972, blz. 313-319.

sommigen, zoals Teilhard de Chardin, moet de wetenschappelijke en technische activiteit uiteindelijk uitlopen op de geestelijke éénwording van de mensheid, in het samenvloeien van ons individuele bewustzijn in een hoger gemeenschappelijk bewustzijn: de noösfere als bekroning en voltooiing van de biosfeer. Voor anderen, zoals Freeman Dyson, ligt het einddoel van onze wetenschappelijke en technische inspanning in de verovering van de kosmische ruimte. "Via de lange weg van de biologische evolutie is de geest erin geslaagd de drijvende kracht te worden in ons kleine hoekje van het universum. Hier, op deze kleine planeet, is de geest doorgedrongen in de materie en heeft er de leiding over genomen. Het komt mij voor dat de neiging van de geest om in de materie door te dringen en haar te beheersen een wet van de natuur is."¹⁷

In de huidige stand van de wetenschap kunnen wij de wereld en het leven slechts zien als een groot geheel, nog volop in ontwikkeling en door de innerlijke kracht naar een onbekende toekomst toegedreven. De door de techniek beheerste periode die vandaag onze levenshorizon bepaalt, is slechts de meest recente fase in het kosmische verhaal. De Geest die "zweefde over de wateren" (*Genesis* 1,2) laat ons niet met rust en drijft het leven verder naar een onbekende toekomst. Intussen moeten wij ervoor zorgen dat onze kortzichtige en overmoedige gedragingen geen hinderpaal vormen voor de verdere ontwikkeling van het wonderbare proces waarin wij allen als bewuste en verantwoordelijke wezens betrokken zijn. Want zonder de techniek is ook voor de geest geen toekomst in deze wereld.

UITNODIGING AAN ONZE LEZERS:

- Op zaterdag 6 april en/ of zaterdag 13 april + 12.00-16.30 uur zal onze jaarlijkse bijeenkomst worden gehouden in Heiloo. Een onderdeel van het programma zal zijn: de vertoning van een deel van een video met een interview van Max Wildiers. Het doel van deze bijeenkomst is verder: (nadere) kennismaking met elkaar en uitwisseling van gedachten; verslaglegging door het bestuur. In dit nummer van *GAMMA* vindt u een strookje, waarmee u zich voor één van deze data kunt inschrijven. Na ontvangst van de aanmeldingen vóór 1 januari zullen de definitieve datum en locatie worden bepaald. U ontvangt daarvan tijdig bericht.

---

¹⁷ Freeman Dyson *Infinite in all directions*, New York Harper & Row, 1988, blz. 118.

GROEI OF CHAOS?

Jan Snauwaert

Eénenveertig jaar na het overlijden van Pierre Teilhard de Chardin stelt zich met ongekende dwang de vraag of onze wereld evolueert naar verscheurende en zinontledigende chaos óf naar toenemende ordening. Wie vertrouwd is met de teilhardiaanse problematiek, weet dat deze vraag ook Teilhard sterk bezighield en herinnert zich wellicht hoe moeizaam hij naar het einde van z'n werk *Le Phénomène Humain* hierop een antwoord probeert te formuleren. Deze moeizaamheid is des te opvallender omdat deze kwestie pas na een lange en grondige voorafgaandelijke studie van de evolutie ter sprake komt, waaruit duidelijk naar voren kwam waarin echte groei nu eigenlijk bestaat. Uiteindelijk houdt hij dan twee hypothesen over: óf de mensheid evolueert naar een laatste kritisch punt van haar wereldse bestaan in één grote convergente beweging, óf deze laatste fase van de evolutie gebeurt integendeel in verdeeldheid waarbij de noösfeer tenslotte uiteen zou vallen in twee antagonistische kampen. Alle rampscenario's, die gelijk zouden staan met een voortijdige beëindiging van de evolutie die wij zelf zijn, had hij voordien als ongeldig afgedaan.

Vooraleer hier op onze beurt te proberen te antwoorden op de vraag of we afstevenen op een doel dat zin en waarde geeft aan het menselijk epos óf dat we een schipbreuk tegemoetgaan, is het nuttig zich te doordringen van het volle gewicht van deze kwestie. Het volstaat hiertoe in eigen bewoordingen te formuleren wat we in Teilhards oeuvre op verscheidene plaatsen krachtig en overtuigend uitgewerkt zien. De rode draad van het in de (kosmische) tijd toenemende 'complexiteit-bewustzijnsgehalte' van de Materie¹⁸ volgend, komen we onvermijdelijk tot de slotsom dat in 'ons' gedeelte van het heelal alle verwachtingen van de evolutie in de mensheid gebundeld zitten. Buiten de mens geen heil, in zekere zin. Volgens Teilhard is dit bovendien een uitspraak met kosmische geldigheid, dit wil zeggen dat ze overdraagbaar is op elke 'wereld' in de kosmos waar zich reflexief bewustzijn zou ontwikkeld hebben. Zo bezien - bezien namelijk in zijn volle omvang - is de vraag of de mensheid actueel nog steeds groeit dan wel aan het versnipperen is, equivalent met de vraag of de kosmos wel bij machte is haar 'wet van geboorte' door te trekken tot een volle (en onbederfelijke?) rijping, dan wel of haar vruchten gedoemd zijn voortijdig af te sterven. Het wordt zodoende duidelijk dat de vraag ons inderdaad nauw aan het hart kan en zou moeten liggen, maar dat ze ons - door haar omvang en gewicht - ook, ten dele althans, overstijgt.

In bepaalde domeinen van de menselijke activiteit is er overduidelijk groei. Iedereen is bekend met het fenomeen van de vlucht die de techniek neemt. Iedere

---

¹⁸ In eerste benadering kunnen we 'de Materie' verstaan als het stoffelijke, dat wat de neiging heeft om uit elkaar te vallen.

dag worden computers sneller, krachtiger en 'intelligenter', iedere dag stijgt ons vermogen om een menswaardige eugenetiek te realiseren, iedere dag kunnen we het heelal waarin we leven wat beter afspreiden, op zoek naar een betere kennis van de talloze hemellichamen, maar vooral ook naar ander leven...Die vlucht is dermate sterk aanwezig, dat men zich terecht de vraag kan stellen of de evolutie van de techniek niet escaleert naar iets monsterlijks, of de techniek - in haar tomeloos verlangen om steeds meer controle te krijgen over alle denkbare processen - niet zelf oncontroleerbaar is geworden.

Nog scherper gesteld: Is de vraag of we kunnen spreken van groei óf chaos hier niet ondergeschikt aan de kwestie of de groei zelf niet chaotisch is geworden? Ook in dit specifieke geval is het antwoord niet direkt voor de hand liggend. Naargelang hun ingesteldheid, hun vooroordelen en hun affiniteit zullen verschillende mensen hierop totaal verschillende antwoorden formuleren. Maar, om te spreken met Aristoteles, het is nodig het domein der opinies te verlaten om over dergelijke belangrijke kwesties iets solieds te kunnen zeggen. De methode door Teilhard beproefd om dit te realiseren is die van een 'fenomenologisch' en tegelijkertijd 'kosmisch' standpunt in te nemen. In een notedop gezegd komt dit erop neer dat men de 'werkelijkheid' - het geheel aan fenomenen die een wereld vormen - zoveel mogelijk in zijn totaliteit beziet, hierbij oog hebbend voor alle essentiële processen die deze werkelijkheid constitueren, terwijl tegelijkertijd deze processen voldoende in hun organiciteit beschouwd worden. Dit laatste wil zeggen dat de tijdsperiode waarover en de ruimtelijkheid waarbinnen deze essentiële processen beschouwd worden zo groot mogelijk genomen moeten worden, en dus liefst op de schaal van de evolutie zelf. Zelf zie ik niet in welke methode hieraan superieur zou kunnen zijn, wat ook de reden is dat ik ze in de rest van dit korte onderzoek zelf zal pogen toe te passen om tot een zo gefundeerd mogelijk antwoord te komen op de hoofdvraag en de daaraan rechtstreeks gecorreleerde kwesties.

Het door mij aangehaalde voorbeeld der techniek is niet willekeurig. Welke zijn inderdaad de hoofdfasen van groei binnen de mensheid? In de hier aanvaarde zienswijze kan groei niets anders zijn dan elk duurzaam proces dat gaat in de richting van een toename aan bewustzijn¹⁹. Zonder oversimplificering is het aldus mogelijk drie hoofdfasen van menselijke vooruitgang te beschouwen²⁰: één van

---

¹⁹ Om de gedachten te vestigen kunnen we onder 'bewustzijn' van een fysisch lichaam (of een organisch geheel) verstaan de eigenschap die de motor is van alles wat dat lichaam (organisch geheel) gerealiseerd heeft, realiseert of nog kan realiseren aan hogere ordeningen van de materie rondom of in zichzelf. Volgens deze definitie heeft bv. de planeet Aarde een (oneindig) laag bewustzijn (daar ze uit zichzelf haar materie niet tot een hogere ordening kan brengen) en de mens het hoogste. Een uitspraak doen over de mensheid, als geheel beschouwd, is hier nog voorbarig, daar die uitspraak nu juist het resultaat zou moeten zijn van het onderhavig onderzoek.

²⁰ Het speciale geval van de Kunst wordt niet, of slechts zijdelings, in dit schema opgenomen. Dit is hoegenaamd geen depreciëring van het verschijnsel Kunst, maar veeleer een bewuste keuze, geïnspireerd door de juiste plaats die wij menen - in het hier ingenomen perspectief - aan de Kunst te moeten toekennen. Ongetwijfeld is het zo dat Kunst bij machte is bewegingen in gang te zetten,

sociale opmars en unificatie, een tweede van wetenschappelijk-technische evolutie, een derde van toename aan invloed en kwaliteit van visie.

Onder 'sociale opmars en unificatie' kan men alle bewegingen van groepsvorming in de menselijke massa verstaan die ontstaan als *maatschappelijk antwoord* op oude of nieuwe *maatschappelijke* eisen/uitdagingen én die in de neigen een grotere unanimiteit tussen de leden van die groepsvormen teweegbrengen. Een belangrijk punt hier is dat het antwoord waarvan sprake inderdaad maatschappelijk is, met andere woorden dat het in wezen niet-discriminerend is en openstaat voor alles wat zich in de slagaders van de maatschappij afspeelt. De term 'opmars' is hier met opzet gekozen omdat dergelijke sociale groeperingen iets veroverends in zich hebben: ze moeten inderdaad zowel kunnen beantwoorden aan oude, maar nog steeds geldende maatschappelijke eisen/uitdagingen, maar vooral ook aan *nieuwe* (er moet dus als het ware nieuw terrein veroverd worden), zodat ze haar aantrekkingskracht op oude en potentiële leden kan blijven behouden. De kritische vraag, die we voorlopig nog hangende houden, is hier duidelijk: In hoeverre zijn de sociale verschijnselen rondom ons heen vandaag nog 'in opmars' en 'eernmakend'?

De tweede as van vooruitgang kwam al eventjes ter sprake. Dat wetenschap en de steeds nauwer met haar verweven techniek een veroverend karakter heeft, hoeft geen betoog. Tot op zekere hoogte is dit ook van de wetenschappelijk-technische bedrijvigheid vereist, daar de uitdagingen waarvoor ze staat ook steeds veel-eisender zijn en nog steeds in aantal toenemen. Wie had er aan het begin van de twintigste eeuw kunnen denken dat de ecologische problematiek (toen nog vrijwel onbestaande) een spits(bio)technologische inspanning ging vergen; wie had toen kunnen denken dat computers steeds 'intelligenter' zouden worden; wie had toen gedacht dat organentransplantaties ooit realiseerbaar zouden worden; en wie had toen durven beweren dat de mens onbepaalde hoeveelheden energie zou kunnen produceren door middel van kernfusies die gepaard gaan met temperaturen die deze in de kern van onze zon met vele duizenden malen overtreffen? Bepalen we er ons voorlopig toe te zeggen dat wetenschap en techniek al ontegensprekelijk enorme groei verwezenlijkt hebben, in de specifieke betekenis die we hier aan die term hechten. Straks proberen we dan ook te antwoorden op de vraag of die groei nu niet dreigt te ontsporen.

In een gistende menselijke massa waarin sociaal en wetenschappelijk-technisch zoveel verandert, en ook groeit, moet ook de reflectie hierover veranderingen op vlak van visie teweegbrengen. Uiteindelijk houdt alles met alles verband. Maar

---

maar ze werkt daarbij meer als een katalysator dan dat ze zelf aan die bewegingenprocessen deelneemt en erdoor veranderd wordt. Ook Kunst evolueert zeer zeker, maar ze doet dit op haar geheel eigen wijze, zodat ze als een soort gloed de drie assen van vooruitgang, die we hier zullen beschouwen, omgeeft.

om te zien wat dit 'alles' precies omhelst of er zich op zijn minst een degelijk idee van te vormen en hoe de verbanden tussen diverse werkelijkheden juist liggen, is er een serieuze, diepgaande reflexieve inspanning nodig. Maar waarom is visie nodig? Om het erg scherp te stellen: wat heeft onze wereld van actie en van steeds toenemend menselijk vermogen tot actie nog met 'denkers' van doen? Op deze vraag moet beslist geantwoord worden dat, naarmate de wereld verder evolueert, ze steeds meer 'denkers' nodig zal hebben. Maar ze zal ook steeds meer behoefte aan visie hebben, wat niet precies hetzelfde is: inderdaad is er een groot verschil tussen de (kamer)filosoof die bijna geïsoleerd van de rest van de wereld zijn denkconstructies probeert uit te werken en diegene die - volop opgenomen in de wervelstroom van actie - probeert een heldere kijk te krijgen op wat rondom hem en met hem gebeurt. Bovendien wordt het ook meer en meer belangrijk om visie in realiteit om te zetten, dit wil zeggen dat het steeds minder volstaat om bepaalde inzichten te belijden, als die niet geschraagd worden door een concrete beleving ervan. Vooraleer onze korte studie verder te zetten is het belangrijk nog volgend punt goed te begrijpen: naarmate de evolutie verder schrijdt, is er steeds meer behoefte aan visie.

Er valt hier een eenvoudige, maar geldige analogie te trekken met het individuele leven van een mens: een misstap in diens leven hoeft niet noodzakelijk ernstige gevolgen te hebben als die op nog jeugdige leeftijd gebeurt, maar de consequenties van een fout worden ingrijpender naarmate diegene die ze begaat een rijpere leeftijd heeft bereikt. Zolang de mensheid nog in haar kinderschoenen stond, leek het wel alsof ze alle kanten op kon. Met de krachten die de huidige mensheid naar eigen goeddunken kan sturen, kunnen echter ware rampen veroorzaakt worden die een blijvend kwetsuur kunnen nalaten. Er zijn vandaag voorbeelden te over die erop wijzen dat we steeds beter bij machte zullen moeten kunnen zijn om de gevolgen van onze daden te voorzien (denken we maar aan de nog steeds aanwezige nucleaire dreiging, aan milieurampen, aan aids...). Daarom alleen al is het duidelijk dat visie steeds meer nodig zal zijn. Dit is echter nog maar een negatief argument. Het ander, positief, argument is dat we steeds beter in staat zullen moeten zijn te zien, willen we onszelf kunnen blijven motiveren voor de steeds zwaardere collectieve inspanningen die de vooruitgang eist. Duidelijker gezegd: we zullen steeds beter moeten kunnen vatten dat de evolutie zelf de moeite loont om ervoor te blijven die inspanningen als tol te betalen.

Het is geen gemakkelijke zaak - ook niet na het reeds geleverde werk van effening van het terrein - om zich een beeld te vormen aangaande de huidige situatie van de drie reeds besproken assen van vooruitgang. Er wordt zoveel gezegd, we worden overspoeld met massa's informatie die dan nog dikwijls tegenstrijdig blijken te zijn. De media maken ons deelachtig in zoveel geweld, misdaad, rampspoed, werkloosheid en ontreding... Toegegeven, het is niet altijd gemakkelijk om te ontsnappen aan de ontmoediging die al dat negatiefs kan oproepen. Maar laten we ons hier niet vergissen van perspectief: het gaat er ons om de positieve essentie te

ontdekken van de verschijnselen om ons heen. Als we die met voldoende zekerheid kunnen ontwaren óf als we integendeel met stelligheid zouden kunnen zeggen dat die positieve essentie er niet meer is of aan het verdwijnen is: in beide gevallen zouden we ons doel hebben bereikt. Laten we daartoe één na één de drie assen van vooruitgang aandachtig onderzoeken, oog hebbend voor zowel de grote trekken als voor wat nog in kiem aanwezig is.

Vooreerst dus alles wat onder het sociale zou kunnen ondergebracht worden. Bij wijze van voorbeeld vermeld ik hier dat er - als we ons bepalen tot deze tweede helft van de twintigste eeuw - zich zulke mgrijpende en positieve gebeurtenissen hebben afgespeeld als het, althans principieel, wegvallen van de sociale tegenstellingen tussen Oost en West, dat de Europese economische eenmaking een aanvang heeft genomen²¹, dat er kleine maar reële stappen zijn gezet in de vredesprocessen tussen joden en Palestijnen en in Zuid-Afrika (afschaffing - theoretisch althans - van de apartheid). Alleszins vermeldenswaard is ook dat de gelijkberechtiging tussen man en vrouw nog altijd in stijgende lijn gaat in maatschappijen naar westers model. Gesproken op evolutionaire schaal hebben al die belangrijke omwentelingen zich afgespeeld in een heel korte tijdspanne. Dit is een eerste duidelijke aanwijzing dat het sociale nog altijd - of meer dan ooit? - 'in opmars en op weg van eenmaking' is. Op kleinere schaal spelen zich op het sociale vlak eveneens interessante en bewonderingswaardige dingen af. We denken hierbij aan de generositeit van de inzet van velen - onder wie heel wat jongeren - voor sociaal marginalen, gehandicapten, bejaarden en economische of politieke vluchtelingen: die initiatieven moeten trouwens niet zelden de extra barrière overwinnen van politiek conservatisme of zelfs politieke repressie. Daarnaast zoeken spontaan velen elkander op in verenigingen met grote sociale (eventueel ook culturele en/of religieuze) inhoud en engagement. Dit alles wijst onmiskenbaar op het feit dat er geen verzwakking optreedt in de groei van de as van sociale vooruitgang, ook al is het waar dat de lijst van sociale problemen en knelpunten eveneens indrukwekkend is.

Op wetenschap en techniek kom ik nog een laatste keer terug om uitsluitel te bekomen over de vraag met welk soort groei we in dit geval te maken hebben. Is de groei hier inderdaad stuurlaas geworden? Zijn er niet teveel machines, dringt de techniek niet teveel door in de privé sfeer van mensen, wordt de consument niet quasi gedwongen om de nieuwste technische snufjes toch maar te kopen, is de techniek tenslotte niet te belastend geworden voor de veiligheid en de ecologie

---

²¹ Hoeveel moeilijkheden dit eenmakingsprojekt ook ondervindt, het zou erg ouwaarschijnlijk zijn - zonet onmogelijk - dat het ooit nog teruggeschroefd zou worden: wil Europa nog een rol kunnen spelen op internationaal vlak, dan zal het zijn krachten moeten bundelen. Eerst komt de socialisering uit noodzaak, waarna deze zich kan verdiepen en een menselijker gelaat krijgen.

van onze planeet? Het zijn allemaal vragen die regelmatig aan de orde van de dag zijn en die niet zomaar kunnen weggewuifd worden. Maar schijn bedriegt.

Met een mensheid die al begonnen is aan de laatste fase van haar evolutie (de zogenaamde fase van 'convergentie' volgens Teilhard) correspondeert noodzakelijkerwijs een nooit eerder geziene infrastructuur. Noodzakelijkerwijs omdat deze infrastructuur in die fase deel uitmaakt van een algemene toename in materiële ordening die kenmerkend is voor elke nieuwe fase in de evolutie. Het is steeds mogelijk om tegen te werpen dat de techniek niet bij machte blijkt te zijn om bv. de milieuproblematiek ten goede te keren, of een dramatische klimaatsverandering (een nieuwe ijstijd) een halt toe te roepen. Deze tegenwerpingen zijn niet ongegrond maar evenmin overtuigend. Ingeval van de milieuproblematiek is de kwestie minstens evenzeer een kwestie van visie (waarover straks meer) als van technisch kunnen. Er moet eens en voorgoed een vaste wil aanwezig zijn vooraleer de ecologische problematiek ten gronde kan aangepakt worden.

Dat de technische uitdagingen niet gering zullen zijn, is vanzelfsprekend maar niets laat vermoeden dat onze technici die niet de baas zullen kunnen. We hebben dagelijks voorbeelden van de huzarenstukjes waartoe onze ingenieurs in staat zijn, wanneer er een wil (en dus geld) daarvoor aanwezig is (denk bv. aan de ontwikkelingen in de informatica). En - hoe onwaarschijnlijk dit nu nog moge lijken - een dreigende nieuwe ijstijd zal, wanneer zich daarvan de eerste symptomen zouden manifesteren, met de dan voorhanden zijnde technisch-wetenschappelijke kennis ook allicht een halt kunnen toegeroepen worden (misschien zou hier dan een constructieve toepassing liggen voor de nucleaire fysica)²². Concluderend kunnen we dus zeggen dat de technisch-wetenschappelijke groei soms bedreigend kan overkomen, maar dat ze niettemin ondubbelzinnig een échte groei vertegenwoordigt, waarvan we in ieder geval het dynamisme niet hoeven te betwijfelen.

Afsluitend dienen we na te gaan hoe het gesteld is met de derde as van vooruitgang, die van de visie. Valt hier groei te bespeuren? Ook hier is de schijn ons ongunstig gestemd, want hoeveel maal hebben we al niet gehoord dat onze wereld haar referentiepunten kwijt raakt, dat ze een wereld zonder waarden is geworden? Hoe kan er dan van visie sprake zijn als alle waarden zoek zijn? Juist iets verder denken volstaat echter om deze uitspraken te ontzenuwen. Inderdaad, indien onze wereld werkelijk waarden-loos zou geworden zijn, dan zouden her en der en steeds meer anarchieën moeten ontstaan. Welnu, dit wordt door de werkelijkheid krachtig tegengesproken. Wel valt zowat overal onrust te bespeuren, maar de werkelijke oorzaak dáárvan lijkt mij eerder te liggen in een twijfel over het beantwoorden van de hoofdvraag die hier aan de orde is dan aan een vermeend

---

²² Andere, kosmische, toekomst-, rampscenario's sluiten we hier - tesamen met Teilhard - uit. Daar dit momenteel niet aan de orde is, gaan we hier niet dieper op in.

verlies aan waarden. Het zou daarentegen weleens kunnen dat onze tijd waarden authentiek probeert te beleven dan de generaties vóór ons. Maar laten we ons hier niet inlaten met moraal, daar er tussen visie en moraal wel een wisselwerking is, maar in het hier aangenomen perspectief visie het ruimste van de twee begrippen is.

Zoals in alle tijdperken vóór ons zijn de meest uiteenlopende visies in zwang. Toch komt het ons voor dat er ook hier, voor een geoefend oog, meer te bespeuren valt. Inderdaad, als we er eens de geschriften van Teilhard zelf van de eerste helft van deze eeuw op nalezen, dan valt het ons op hoe sterk Teilhard nog moest vechten om het idee van de evolutie te verdedigen. Tegenwoordig trekt niemand nog serieus in twijfel dat de wereld (en het heelal zelf) evolutief van structuur is. Dat komt ons evident voor, maar in werkelijkheid betekent dit noch min noch meer dat we een enorme weg in bewustwording, in visie, hebben afgelegd in nauwelijks een halve eeuw! In het kielzog van deze enorme stap voorwaarts in bewustwording vallen nog ettelijke 'afgeleide' evoluties in visie te noteren zoals de verworvenheden van het feminisme, de nieuwe visies op tewerkstelling, het winnen aan belang van iemands persoonlijkheid enz. Dat we hier eveneens nog een lange weg af te leggen hebben, valt dan weer zonder moeite af te lezen uit de onenigheden en de soms sterke divergente zienswijzen die er nog op allerlei niveau over allerlei belangrijke kwesties bestaan. Of de krachten van convergentie op vlak van visie momenteel binnen de mensheid overwegen op die van divergentie, valt moeilijk te zeggen. Wel valt met zekerheid te zeggen dat er geen domein zo belangrijk is als dat van de visie om echte groei (en dus ook convergentie) van de mensheid te verwezenlijken. Wellicht ontgaat het ons dikwijls in de maalstroom van elke dag, maar het is visie die (eveneens dikwijls onbewust) aanleiding geeft tot sociale stromingen en tot technisch-wetenschappelijke activiteit en creativiteit. Haar invloed is omwille van die reden (en nog andere) nóg ingrijpender, hoewel minder zichtbaar, dan die van de twee overige assen van vooruitgang. Vandaar dat er in de toekomst, meer dan nu het geval is, systematisch en gericht aan 'visie-ontwikkeling' en aan 'visierealisatie' zal moeten gedaan worden.

We zijn aan het einde van deze korte studie gekomen. Door toepassing van een typisch teilhardiaanse aanpak van de bestudeerde problematiek menen we erin geslaagd te zijn om tot een soliede conclusie te komen in een netelige en vitale kwestie. Concluderend kunnen we zeggen dat onze wereld volop in groei is ondanks de soms chaotische indruk die ze op ons neigt te maken. Het belang van dit resultaat kan moeilijk overschat worden: uiteindelijk hangt niets minder dan onze smaak tot handelen ervan af en dus ook het feit of we nog bereid gevonden kunnen worden mee te construeren aan de allesopeisende maar tevens 'alleswaardige' evolutie.

ULRICH LIBBRECHT "INLEIDING COMPARATIEVE FILOSOFIE"

Henk Hogeboom van Buggenum

Vóór mij ligt het eerste deel van de grondige en alleszins boeiende *Inleiding comparatieve filosofie* van de oriëntalist prof. dr. Ulrich Libbrecht, verschenen bij Uitgeverij Van Gorcum (1995) onder medewerking van de School voor Comparatieve Filosofie in Antwerpen (ISBN 90-232-2845-6, XIV+550 blzz., gezien omvang en inhoud vriendelijk geprijsd voor f 69,50).

Vooruitlopend op een mogelijk uitvoeriger bespreking in één of meer volgende nummers van *GAMMA* wil ik onze lezers alvast aansporen dit boek te gaan bestuderen en met mij in te gaan op de kwesties, die de auteur erin aan de orde stelt. Dit temeer, daar het werk zo goed aansluit bij de problematiek van de eerder gerecenseerde werken van prof. dr. S.L.Bonting en prof. dr. M. Wildiers en meer dan eens refereert aan het werk van A.N. Whitehead en Teilhard de Chardin.

"Dit is geen filosofisch boek, maar een geschrift over filosofieën. Het vindt zijn motief in de overtuiging, dat culturen [...] wel degelijk kunnen worden vergeleken, alsmede in de ethische noodzaak, dit ook werkelijk te doen. Het heeft zich verder als doel gesteld de eenzijdigheid van het rationalistisch denken aan te tonen, om aldus ruimte te scheppen voor de invloed van andere wereldbeelden dan alleen die van het westen.[...] Ik ben geen filosoof, maar een bescheiden oriëntalist, die (ambtshalve) weet wat er achter de bergen en woestijnen te koop is. Die bovendien weet, dat er, ondanks alle onvergelykbaarheidsstrategieën, een dialoog op gang moet komen, die de wereld ontrukkt aan de harde kluisters van de door de 'westerse expansie' aangedreven technologie en haar financieel-economisch schaakspel, om zo weer de luiken te kunnen openen voor het licht van de zingeving." Aldus prof.dr.Libbrechts zelf op blz. 27.

Vanuit zijn grote betrokkenheid met de vraagstukken van onze tijd, die om mondiale oplossingen vragen, en zijn enorme belesenheid ontwerpt hij met zijn Comparatief Wijsgerig Denken (CWD) een *model*, waarmee het mogelijk moet zijn zulke diverse culturen als met name die van China, India en West-Europa in hun wezenlijke geaardheid te vergelijken, te begrijpen, daardoor beter te waarderen en in het eigen leven te integreren.

"Elk punt is middelpunt, dus ook waar ik mij bevind," zegt hij met Nicolas Cusanus. (blz.9) En... "Ik ga uit van de idee, dat ikzelf het middelpunt ben van het universum, het *subjective principle* waarvan ook Whitehead uitging. Het subject is de rijkste bron van informatie over alle dimensies van de werkelijkheid" (blz. 17). Zo is "elke cultuur slechts een topologische variant op de andere, en dus ook op de mijne [...] Ik heb me afgevraagd of niet alle dimensies bij elkaar een soort wereldcultuur zouden kunnen creëren. Om dit althans in principe te kunnen realiseren, is het niet voldoende om als *peregrinus* van land naar land te trekken,

talen te leren, enz. Men zal daarbij in elk geval moeten proberen boven het culturele landschap van de wereld uit te stijgen om de grote lijnen in kaart te brengen". (blz. 11)

Voor het coördinatenstelsel van deze kaart kiest Libbrecht de dimensies energie en informatie. Zij zijn twee functies, twee aspecten van dezelfde wordende realiteit. Als we energie meten impliceert deze informatie, als we informatie vaststellen, impliceert deze energie. Informatie is het vormprincipe van energie. Rond de assen energie en informatie nu situeert Libbrecht alle stadia in de evolutie. Dat wil zeggen vanaf de oerknal, waar de energie plots vrijkwam uit haar geconcentreerdheid in de singulariteit tot en met het voorlopig hoogtepunt mens. Hij ontwerpt dus een kosmologisch model met daarin geïntegreerd een antropologisch model.

Een *model*, dus geen theorie van de werkelijkheid. Kenmerkend voor dit model is, dat al deze theorieën erin een plaats moeten kunnen krijgen zonder dat dit afbreuk doet aan de coherentie ervan. Libbrecht bespreekt de verschillende filosofieën, culturen en religies om te zien of de jas van zijn model er ruim genoeg voor is. Hij velt dan ook geen oordeel over de juistheid of onjuistheid van bepaalde visies op de werkelijkheid: de onvolledigheid ervan moet vanuit het model zelf oplichten.

Je zou het model dan ook kunnen zien als één grote algebraïsche vergelijking, die in tekeningen is gevisualiseerd. Zoals bij algebra zijn de gebruikte codes dan als vaten, die je met inhoud kunt vullen. In ons geval de inhoud van wijsgerige stelsels, opvattingen, wereldbeelden, religies en dergelijke. Libbrecht bouwt zijn model zorgvuldig en glashelder op. Om zijn uiteenzetting over de diverse begrippen als ziel, zijn en niet-zijn, kracht (Chinees *ch'i*), enzovoort leesbaar te houden en toch zo volledig mogelijk, gebruikt hij voetnoten. Ze staan er bij elke bladzijde, in een prettig leesbare letter. Totaal ongeveer 1500. Hierin gaat Libbrecht in op hetgeen denkers vóór hem over het onderwerp hebben gezegd. Het vormt een neerslag van meer dan dertig jaar lezen en studeren. De alfabetische bibliografie achter in het boek omvat 25 bladzijden met ongeveer 900 titels.

Het zal uit het bovenstaande duidelijk zijn, dat het in het korte bestek van deze recensie ondoenlijk is een goed beeld te geven van het comparatief model in zijn uiteindelijke vorm. Bovendien is het boek niet af. In een tweede deel - waarnaar bij herhaling wordt verwezen - volgen nog acht hoofdstukken over wereldbeschouwingen gebaseerd op submodellen, de dynamiek van het systeem, maatschappij en economie, ethiek enz. Ik zou echter Ulrich Libbrecht tekort doen, als ik niet in enkele zinnen op het uitzonderlijk grote belang van het door hem ontwikkelde model voor onze tijd zou wijzen.

Het model van Libbrecht maakt eens te meer inzichtelijk, dat de evolutie gekenmerkt wordt door dynamiek. We worstelen nog steeds met de resten van een denken in 'zijnden', vaststaande gegevenheden, entiteiten. De verschijnselen, die

zich aan ons voordoen, zijn echter voortdurend in wording. De evolutie is een proces van zich bevrijdende energie. In de mens, de *homo sapiens*, heeft zich een hoeveelheid energie vrijgemaakt, waarmee hij het proces op creatieve wijze kan intensiveren. Uit het model blijkt, dat deze vrije energie op drie manieren wordt aangewend:

1. Door haar te richten op de natuurlijkheid, het immanente worden. In dit geval is het subject (S) opgenomen in het object ($S \subset O$). We zien dit bijvoorbeeld in de Chinese filosofie. Hierin wordt de intentionaliteit van de biologische ritmen als het 'tao' (de weg) aangeduid. De ethische opdracht - het bevel van de hemel - is voor iedere mens te leven in overeenstemming met deze ritmen en met zijn talenten. De taal, waarin men in deze gerichtheid de verschijnselen probeert te vangen is die van de metafoor, bij Libbrechts de μ (mu)-taal genoemd.
2. Door haar te richten op de rationaliteit. De mens transcendeert (overstijgt) daardoor zijn mogelijkheden. We zien dit met name in de dominantie van wetenschap en techniek in Amerika en Westeuropa. Het subject (S) neemt daarin zo veel mogelijk afstand van het object ($S \leftrightarrow O$). De taal, die men hier bezigt zal er idealiter naar streven zo objectief mogelijk te zijn, zich in coderingen te *ont*-woorden. Daartoe gebruikt hij de λ (lambda)-taal.
3. Door haar te richten op de emotionaliteit, de beleving van de werkelijkheid. Vooral in de culturen van Indië zien we deze gerichtheid op de mysticiteit, die in de mystiek haar hoogste vervulling vindt. Daar valt het subject samen met het object ($S=O$) en zwijgt de taal, volledig *ont*-beeld. Maar voordat dit ideaal wordt bereikt uit men zich in beeldrijke taal, in symbolen. De taal van de mysticiteit is de σ (sigma)-taal, de taal van de symbolen, slechts verstaanbaar voor hen die de beleving delen.

De vraag die Libbrecht stelt, is: "Kunnen deze drie benaderingswijzen zich vervlechten tot één wijze, die mij toegang geeft tot het *Zijn?" (blz. 230, fig. 41). Voor mij spreekt uit deze vraag dezelfde geest als uit de oproep van Teilhard de Chardin aan allen om zich in te spannen de krachten te bundelen, in de wetenschap en in dagelijkse gerichtheid op de ander, en bovendien uit zijn beleving van de mystieke eenheid met de schepper. Waarom Libbrecht dan het bereiken van eenheid in verscheidenheid enerzijds op "het punt omega" als een "idealistische en gewaagde extrapolatie" ziet, maar anderzijds als realistisch "op de tijdschaal van een kosmische kalpa" (=4320 milj. jr./blz.22) kan ik niet met elkaar rijmen.

ANALYSE, SYNTHESE EN OMEGA

Benedict Broere

De dichter-heilige Rajjab: *"Ik zie het eeuwige spel van het leven. Ik hoor hemelse stemmen zingen: 'Geef vorm aan het nog ongevormde, spreek en breng het tot uitdrukking.'*"²³

De positivist Ernst Mach: *"Ik kan de relativiteitstheorie net zo min accepteren als het bestaan van atomen en meer van dergelijke dogma's"*²⁴

In een artikel in *Filosofie Magazine* van maart '96 stelde de Leidse filosoof Herman Philipse²⁵ dat hij als atheïst wat betreft argumentatie (en zelfs vermogen tot nadenken) veel sterker staat dan al die mensen die wèl in God geloven. En hij voegde daar nog aan toe dat "geen enkel gevoel en geen enkele ervaring het geloof in een god kan rechtvaardigen." Nu is het zeker zo dat er wereldwijd heel wat irrationele taal geproduceerd wordt ter rechtvaardiging van het geloof in een 'Hoogste Instantie' (een belangrijk kritiekpunt bij Philipse), maar dat wil nog niet zeggen dat er helemaal geen goede argumenten voor te vinden zijn, noch ervaringen of gevoelens die ernaar verwijzen.

Wat te denken van de mystiek bijvoorbeeld, de religieuze topervaringen, zoals beschreven in de verslagen van mystici, niet zelden uitstralend naar de kunst en het maatschappelijk engagement. En wat te denken van de wetenschap, de wonderlijk nauwkeurige orde (wetten en constanten) die zij suggereert in de werkelijkheid: hoe kan dit, dat de wereld vanaf het allereerste begin zo nauwkeurig is afgesteld dat uiteindelijk bijvoorbeeld wij mensen daarin mogelijk werden? Verder bijvoorbeeld de schoonheidservaring, de ervaring dat er zoveel mooie dingen zijn in de wereld, dat het allemaal zo briljant ontworpen lijkt, een oog, een roos, een vlieg. En dan nog het bestaan van de wereld *überhaupt*: hoe kan het dat die wereld er is? Hoe kan het dat dit proces niet allang is ingestort maar door blijft gaan met bestaan en zich ontwikkelen?

Wat mij vooral stak dat was de stelligheid waarmee een en ander gepresenteerd werd. En dat terwijl al jaren het inzicht groeiende is dat het wel of niet aanhangen van een religieus wereldbeeld eerder een kwestie is van mentale geaardheid dan van argumentatie.²⁶

---

²³ Citaat Rajjab uit K.M.Sen *Hindoeïsme*, Ankh Hermes, Deventer, 1974, p.1

²⁴ Christopher Cerf & Victor Navasky *Deskundigen aan het woord*, Mingus, Baarn 1985, p. 156

²⁵ Eerder verscheen een kritiek op deze filosoof in *GAMMA* 2/1 (red.)

²⁶ Zo schrijft de filosoof Frederick Vivian in *Filosofisch denken*, Ambo, Bilthoven 1969, p. 207: "Onze houding tegenover metafysische vragen is, evenals onze houding tegenover religieuze vragen, vaak meer een kwestie van temperament dan van rationele overtuiging."

Ik besloot tot het schrijven van een brief en stelde daarin het volgende aan de orde: "Het hersenonderzoek van neurobioloog Roger Sperry maakt aannemelijk dat het menselijk bewustzijn is opgebouwd uit twee vormen van bewustzijn die te karakteriseren zijn door analyse en synthese, verbonden met respectievelijk de linker- en de rechterhersenhemisfeer.²⁷ Het analysebewustzijn omvat het spreken, het rekenen, het logisch-rationele denken, is gericht op details, is praktisch, concreet en denkt lineair. Het synthesebewustzijn daarentegen bevat de intuïtie, de emotie, het ritmegevoel, het ruimtelijk inzicht en de gerichtheid op patronen, relaties en globale samenhangen.²⁸ Beide bewustzijnsvormen zijn niet in evenredige mate bij iedereen aanwezig. De onderlinge verhouding verschilt van mens tot mens en maakt dat de een bijvoorbeeld beter is in balletdansen (*synthese*), terwijl de ander veel meer aanleg heeft voor de journalistiek (*analyse*).

Er zijn tegenwoordig nogal wat auteurs die een stap verder gaan en een relatie veronderstellen tussen een bepaalde samenstelling van bewustzijn en iemands wereldbeeld. Deze samenhang lijkt met name naar voren te komen in de ontwikkeling van culturen. Zo spreekt Morris Berman in zijn *Terugkeer van de betovering* van een afname van het zogenaamde 'deelnemend bewustzijn' bij de gelijktijdige opkomst van het kapitalisme, individualisme en materialisme.²⁹ Vanuit Bermans beschrijving van het deelnemend bewustzijn als religieus, holistisch en animistisch is er gemakkelijk een verbinding te leggen met een bewustzijn waar synthese overheerst. Andersom kun je verwachten dat in een bewustzijn waarin analyse overheerst, zich uitend in onder meer een splitsing subject-object, het religieuze geen rol speelt. Alleen een dergelijk bewustzijn zal ertoe komen te veronderstellen dat 'geen enkele ervaring het geloof in een god kan rechtvaardigen'.

scheiding en binding

Wat ik naar voren breng dat is, dat religiositeit te maken heeft met een bepaalde eigenschap van het bewustzijn, namelijk synthese. Domineert deze functie dan wordt vrij gemakkelijk de binding (synthese) ervaren die wij religieus noemen, de binding met een bovenmenselijke entiteit, god bijvoorbeeld. Domineert daarentegen analyse in het bewustzijn dan zal dit gevoel van binding in mindere mate of helemaal niet tot stand komen, want er is dan integendeel sprake van een scheiding (analyse) van persoon en omringende werkelijkheid.

---

²⁷ Volgens de gangbare definitie is analyse ontleding in bestanddelen, onthinding; synthese is de verbinding van afzonderlijke elementen tot een nieuw geheel.

²⁸ Informatief is hier Pieter Langedijk *Rechter- en linkerhersenhelft hij man en vrouw*, Ankh Hermes, Deventer 1994.

²⁹ Morris Berman *De terugkeer van de betovering/Wetenschap en wereldbeeld*, Bert Bakker, Amsterdam 1986. Het boek verscheen in het Engels als *The Reenchantment of the world*.

Als je in deze trant verder denkt dan is het helemaal niet zo moeilijk om uitgebreide associaties te ontwikkelen puur op basis van het gegeven van analyse en synthese in het bewustzijn. Je kunt dit zelfs zover uitbreiden dat je uiteindelijk terechtkomt bij volstrekt tegengestelde werelden van mentaliteit, gedrag en interpretatie van de werkelijkheid.

analyse synthese
splitsen verbinden
rekenen, spreken generaliseren
achter elkaar alles tegelijk
details het geheel
reductionisme holisme
logica intuïtie
ik, individu wij, collectief
egoïsme altruïsme
isolatie deel zijn
mannelijk vrouwelijk
afstand binding
rationeel emotioneel
afstandelijk betrokken
concurrentie samenwerking

liberalisme socialisme
tegenspraak harmonie
geldingsdrang onderdanigheid
zelfstandigheid afhankelijkheid
vrijheid conformisme
materialisme animisme
techniek mystiek
zakelijk religieus
scheiding binding
afbraak opbouw
ontbinding integratie
yang yin
groei
creativiteit
omega

Isis en Osiris, het principe analysesynthese (mannelijk-vrouwelijk) in de Egyptische cultuur. De God heeft zijn attributen in de handen: een dorsvleugel en een scepter. Isis, de zuster en gemalin van Osiris, is de Grote Moeder en hemelkoningin van de Egyptenaren. Daarnaast belichaamt zij voor de boeren langs de Nijl de vruchtbaarheid van de aarde.

Voor de Grieken was zij tevens de godin der wijsheid. In de mythe is zij maagdelijk, hoewel zij alle levende dingen heeft gebaard.

Zo vormt analyse de basis van een wereld waarin de mensen zichzelf als *individu* ervaren, iemand die door de afscheidende, afsplitsende werking van analyse geen (of weinig) binding ervaart met de omgeving van medemensen. Dit individu manifesteert zich dan als een in belangrijke mate zelfstandig opererend organisme dat de sociale omgeving meer als concurrent dan als bondgenoot ziet. Samenhangend hiermee zal dit individu een wereldbeeld aanhangen waarin de wereld een willekeurig ontstane hoeveelheid materie is, door krachten voortbewogen als een machine. Een wereld, waarin ook de mens een machine is, een biochemisch proces. De uitwerking van analyse komt hier dan tevoorschijn in een wereldbeeld waarvan het onzichtbare numeuzen uit de belevingswereld is afgescheiden en waarin alleen het materiële, minder snel te ontkennen tastbare, zintuiglijke als werkelijk is overgebleven.

culturen: variaties op een thema

Je ziet hier dus bij een dominantie van analyse, afscheiding, splitsing de bekende contouren verschijnen van de moderne tijd, te vatten in begrippen als: individualisme, materialisme, rationaliteit en competitie. Deze cultuur vormt een volstrekt contrast met de cultuur van bijvoorbeeld de aboriginals in Australië, waarvan allerlei aspecten wijzen op een dominantie van synthese. Zo is daar bijvoorbeeld de groep belangrijker dan het individu, oftewel de binding (synthese) tussen de leden van de groep is sterker dan het zelfbewustzijn van ieder lid op zich. Tevens is er een sterke binding met de omringende natuur, die men als levend ervaart, vol van geest, krachten van leven en dood en weer nieuw leven. De aboriginals vertegenwoordigen het soort cultuur dat ongeveer tienduizend jaar geleden het begin vormde van alle culturen. Het is de synthesesedominante cultuur van de jager-verzamelaars. In latere meer moderne culturen, bijvoorbeeld die van het Romeinse Rijk, is te zien dat de invloed van analyse groter wordt, tot uiting komend in een grote dynamiek en agressiviteit, rationaliteit, technische beheersing en maatschappelijke differentiatie. Echter, in deze cultuur blijkt het element synthese nog flink aanwezig in bijvoorbeeld een grote religiositeit (verering van allerlei goden) en een groepsgevoel dat de basis vormt van een door sociale controle onwrikbare maatschappelijke hiërarchie.³⁰

Deze drie culturen - modern, aboriginal en Romeins - laten zien dat er aan de hand van het principe analyse-synthese allerlei verschillende culturen te onderscheiden zijn, waarbij de analysedominante cultuur individualistisch, rationalistisch en

---

³⁰ Een enigszins vergelijkbare combinatie van analysedominante moderniteit en synthesesedominante hiërarchie en religiositeit is te vinden in de Japanse cultuur. Typisch voor deze cultuur is bijvoorbeeld het spreekwoord, dat "de uitstekende spijker moet worden ingeslagen." Zie Karel van Wolferen *De onzichtbare drijfveren van een wereldmacht (The Enigma of Japanese Power)*. Muntinga/Balans, Amsterdam 1989.

materialistisch is, en de synthesesedominante cultuur collectivistisch, emotioneel en spiritueel. Je zou zo kunnen spreken van een hele waaier van cultuurvariëaties, zich manifesterend naar de dimensies, plaats en tijd en mate van expressie van analyse en synthese. Al deze verschillende culturen zijn op te vatten als mengvormen, als vormen van cultuur die bepaalde combinaties van analyse en synthese tot expressie brengen. Daarbij lijken de verschillen die er zijn voort te komen uit accentverschillen, zodat in het ene bewustzijn analyse meer overweegt en in het andere bewustzijn synthese. Zo is er een onderscheid te maken in bijvoorbeeld individualistische (analyse-) en collectivistische (synthese)culturen. Ook zijn er culturen waarin rationaliteit (analyse) en een gerichtheid op wetenschap en techniek veel intenser aanwezig zijn dan in andere veeleer archaische culturen.³¹

Kijk je dieper in die culturen, dan zijn in de diverse subculturen ook weer allerlei verschillen te ontdekken als gevolg van het accent dat zij leggen op analyse of synthese. De algemene mentaliteit in een kazerne zal anders zijn dan die in een klooster, in een wetenschappelijk laboratorium anders dan in een New-Age-centrum. Deze accentverschillen spelen zelfs een rol bij de seksen. Zo is men het er inmiddels algemeen over eens dat bij mannen de analytische functies domineren en bij vrouwen de synthetische.³²

ontwikkeling

Hierbij moet worden opgemerkt dat de combinatie van analyse en synthese in het menselijk bewustzijn niet gefixeerd is maar altijd verloopt in een vloeiende beweging. Net zoals een mens in zijn leven een mentaliteitsontwikkeling doormaakt, van de magische leefwereld van de kleuter tot de zelfgerichte opstandigheid van de adolescent tot de verantwoordelijkheid nemende rijpheid van de volwassene, zo lijken culturen een mentale groei te vertonen. Dit betreft dan een eeuwenlange ontwikkeling beïnvloed door een enorme veelheid van factoren: klimaat, geografie, religie, techniek, filosofische ideeën, economie, maar met als algemene lijn een ontwikkeling van synthesesedominantie (jager-verzamelaars) naar analysedominantie (moderniteit). Een ontwikkeling overigens die niet zonder slag of stoot plaatsvindt maar zo haar maatschappelijke omwentelingen met zich meebrengt (Franse revolutie, industriële revolutie, kapitalisme). Terwijl er van de weeromstuit reacties komen als die ontwikkelingen te snel gaan of tot extremen voeren.

Zo laat de hele Europese ontwikkeling vanaf 1500 zich lezen als het opkomen van golven van analytischdominant bewustzijn (protestantisme, wetenschap, liberalisme, anarchisme) met de diverse reacties daarop (contrareformatie, romantiek,

---

³¹ Zie Geert Hofstede *Allemaal Andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Contact, Amsterdam 1991.

³² Zie o.a. Anne Moir en David Jessel *Het grote verschil tussen man en vrouw (Brainsex)*, Zomer&Keuning, Ede/Antwerpen 1990.

nazisme). En in onze moderne samenleving valt waar te nemen, hoe extreme symptomen als natuurverachting, overindividualisering, overrationaliteit, verregaande gerichtheid op geld en materie de reactie oproepen van een harmoniserende oriëntatie op syntheseswaarden: solidariteit, spiritualiteit, natuurbewustzijn. Zie de opkomst van het socialisme, de theosofie, New Age, Greenpeace, enzovoort.

details en visie

Uit psychologisch onderzoek blijkt dat creativiteit te maken heeft met een samenwerken van analytische en synthetische processen in het menselijk bewustzijn.³³ Het analytische deel van het bewustzijn is verantwoordelijk voor een gerichte, diepgravende en afstandelijke blik op de werkelijkheid, die, eenmaal volledig ontplooid en daarmee niet geremd door enig religieus taboe, middels opensnijden, uitvergrooten en opsplitsen een enorme veelheid kennis betreffende de natuur zal genereren. De taak van synthese hierbij is dan de veelheden te organiseren tot meer hanteerbare eenheden. Het is deze veel diffusere maar verbindende en holistische mentaliteit van synthese die de dingen in een groter verband brengt. Waarmee orde ontstaat, grotere wetmatigheden, de grote lijnen in de voorheen onoverzichtelijke veelheid.

Deze samenwerking van analyse en synthese heeft geresulteerd in bijvoorbeeld het ontstaan van de evolutietheorie. In zijn autobiografie schrijft Charles Darwin dat zijn theorievormende kracht niet zozeer school in een grote intelligentie alswel in een grote liefde voor details enerzijds, zich uitend in een grote alertheid voor de minuscule anatomische verschillen en overeenkomsten tussen zijn studieobjecten, en anderzijds in een drang de veelheid aan feiten en details in een groter verband te zien.

Ook in andere kennisvelden, fysica, muziek, filosofie, kom je momenten tegen dat veelheden geïntegreerd worden tot eenheden - zie bijv. Newton, Mozart en Teilhard de Chardin. Men moet veel weten van iets, of in het algemeen veel weten, een brede *scoop* hebben, als basis voor de intuïtieve 'flits' van integratie, de formule, de theorie, de idee van een symfonie. Dus de combinatie van detailkennis en generalisering lijkt typerend te zijn voor de creatieve mens. Grote theorieën, filosofieën, natuurwetten, vindingen, zij ontstaan uit veelheden van weetjes, losse brokstukken informatie, feiten, vermoedens, ideetjes. Analyse produceert de veelheden en synthese integreert ze tot eenheid. Synthese genereert aldus het nieuwe, het ongeziene, de vaak onverwachte combinatie. Het geheel van dit proces is wat je creativiteit zou kunnen noemen: het proces van samenwerken van analyse en synthese in het menselijk bewustzijn.

---

³³ Zie: drs. B.J.Wolters *Creatief denken*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1977

de creativiteit om ons heen

Eerder al is aangevoerd dat analyse in het menselijk bewustzijn de basis vormt van zaken als rationaliteit, individualisme en materialisme, terwijl synthese de basis vormt van wij-gevoel, emotionaliteit en religiositeit. Je zou ook kunnen zeggen dat wetenschap en religie expressies zijn van respectievelijk de analytische en de synthetische component van het menselijk bewustzijn. Beide vormen zijn zeer essentiële aspecten van het menselijk bestaan, twee uitersten die oppervlakkig gezien elkaars negatie vormen en daarom ook voortdurend aanleiding geven voor discussies tussen bijvoorbeeld atheïsten en theïsten.

Echter, ondanks de onverenigbaarheid van deze standpunten is er toch wel een wereldbeeld te vinden waarin hun beider funderende mentaliteiten op een vruchtbare wijze tezamen komen. Zelf noem ik dit het creatieve wereldbeeld, maar het gaat dan over de visie op de werkelijkheid zoals die in de afgelopen eeuw ontwikkeld is en wordt door o.a. Jan Smuts, Henri Bergson, Alfred North Whitehead en Pierre Teilhard de Chardin en waarin de materie verschijnt als de expressie van een allesdoordringende creativiteit. Dit wereldbeeld vindt tegenwoordig meer en meer bevestiging en is terug te vinden in het werk van een niet gering aantal auteurs (o.a. Wildiers, Van der Veken, Lemkow, Davies, Sheldrake, Bodifee, Kicken, Guitton, Harman, Stufkens, Swimme, Russell). Zo schrijft bijvoorbeeld de bioloog F. Paesi recentelijk nog als correctie van Darwins evolutieleer: "Talloze gegevens uit paleontologie en biologie leiden tot de conclusie dat de term 'evolutie' niet meer kan worden gebruikt in de zin van ontstaan van soorten, geslachten, dierklassen, enzovoorts, uit elkaar, beginnend met eencellige wezens en opklimmend tot de zoogdieren en de mens. De soms grote verschillen tussen levensvormen voor en na catastrofes en het plotseling verschijnen van totaal nieuwe, vaak uiterst gecompliceerde structuren en regulatiesystemen, laten geen andere gevolgtrekking toe dan dat de verschillende vormen van leven onafhankelijk van elkaar ontworpen en geschapen zijn." ³⁴

samenwerking en trend

Er is de suggestie dat in het nadenken over de wereld, in evenwichtige mate gebruik makend van zowel de religieuze synthese als de rationele analyse, er vanzelf dit soort uitspraken komen, dat op basis van wetenschappelijke gegevens de wereld besproken wordt in termen van creativiteit en bewustzijn. Je zou zelfs kunnen spreken van een omvattende creativiteit of van een creatief bewustzijn dat dezelfde fundamentele eigenschappen bezit als de menselijke creativiteit - analyse en synthese - en dezelfde drang daar iets goeds mee te doen, mooie dingen tot stand te brengen, richting meer omega. ³⁵ In de expressie althans van deze kosmische creativiteit, de natuur, zijn het analytische en het synthetische duidelijk

---

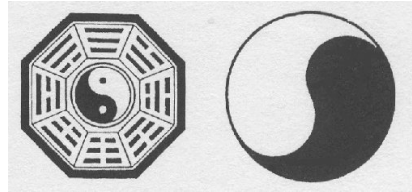
³⁴ Dr. F. Paesi *Scheppen uit het niets* in: *Wetenschap, cultuur en samenleving*, juni 1996.

³⁵ zie *GAMMA* maart 1996.

aan te wijzen. Synthese is te vinden in bijvoorbeeld het zich opbouwen van een boom vanuit de stoffen uit bodem en lucht, terwijl het analytische aspect blijkt in de afgifte van vruchten en bladeren en uiteindelijk in de rotting en ontbinding als de boom gestorven is.

Yin-yang als een reflectie van het principe analyse-synthese in de Chinese cultuur, gesymboliseerd door een cirkelvlak met twee druppelvormige figuren. De vorm van de één bepaalt die van de ander. Het ene is het tegendeel van het andere: licht tegenover donker. Beide grijpen in elkaar en vormen een volmaakte eenheid: een cirkel

De zon bijvoorbeeld bouwt zich op (synthese) in een open en continu fusieproces. Analyse blijkt hier in de afgifte, het afstoten van energievormen, straling, fotonen. Zo zie je steeds in de dingen om ons heen dat synthese te maken heeft met datgene wat zich opbouwt, ontwikkelt, iets wordt, terwijl analyse te maken heeft met de afbraak ervan, het minder worden, de afgifte, overdracht, communicatie.

Beide bewegingen zijn echter noodzakelijk voor de groei van de wereld, want bijvoorbeeld de energieafgifte van de zon is basisvoorwaarde voor de groei van flora, die weer in de voedselafgifte basisvoorwaarde van de fauna is, terwijl flora en fauna de mens mogelijk maken. Daar komt bij dat in deze samenwerking van analyse en synthese in beide werelden, de kosmische en de menselijke, een trend zichtbaar is van minder naar beter, van cel naar organisme, van jager-verzamelaar naar stad. Wat een algemene trend suggereert richting steeds grotere complexiteit, variatie en kwaliteit.

Dus net zoals in het menselijk bewustzijn de samenwerking van analyse en synthese de basis vormt van creativiteit, zo lijkt zij in de groei van planten, dieren, sterren en steden de basis te vormen van de ons omringende creativiteit. Het lijkt erop dat de materie de expressie is van een bewustzijn dat in de samenwerking van synthese en analyse creatief is, wat aldus tegemoetkomt aan de zoëven vermelde opvatting van Paesi ". . dat de verschillende vormen van leven onafhankelijk van elkaar ontworpen en geschapen zijn".

omega

Samenvattend komt de algemene suggestie naar voren dat de wereld creatief is, een creatief bewustzijn is, en net als het menselijk bewustzijn bestaat in de samenwerking van twee algemene processen richting iets goeds, een grotere kwaliteit. Dit klopt zo ook het meest. Het menselijk bewustzijn is het meest logisch als verschijnsel te plaatsen in een wereld waarvan het menselijk bewustzijn in het algemeen èn in essentie een afspiegeling is.

De samenwerking van het analytische en het synthetische richting het goede lijkt zo een wet haast, een natuurwet. Of het nu gaat om de menselijke creativiteit, of de organisatie van onze politiek en economie en cultuur, of onze visie op de werkelijkheid, steeds is daar het gegeven van opbouw en spreiding, samenwerking en concurrentie, integratie en splitsing, en hun al dan niet vruchtbare samenwerking: Het is net of de hele werkelijkheid doordrongen is van de samenwerking van deze twee, analyse en synthese, in een worsteling en avontuur en klucht en drama, richting meer omega.

DE CLUB VAN ROME

R.F.M. Lubbers ³⁶

Overheidsbestuur, politiek leiderschap en het democratisch tekort

1. Toen het communisme op zijn einde was gelopen, betraden we het tijdperk van de markteconomie (en het tijdperk waarin we deel uitmaken van de wereldeconomie) en democratie alom - tenminste, dat was het gestelde doel. Globalisering kan worden omschreven en begrepen in termen van economische globalisering, van door de technologie en communicatiemiddelen teweeggebrachte globalisering en van politieke globalisering als het streven van alle naties om bij de Eerste Wereld te horen voor wat betreft 'markt' en 'democratie'.
2. Tot op zekere hoogte staat globalisering voor verwestelijking, tenminste dat was tot nu toe het geval. Men zou globalisering als de uiterste consequentie van de Verlichting kunnen betitelen. De Verlichting heeft krachten vrijgemaakt die economie, technologie (als logisch uitvloeisel van wetenschappelijke vooruitgang) individualisme en pluralisme teweegbrengen. Het is juist deze combinatie van scheppende krachten die aan de moderne wereld vorm en inhoud hebben gegeven.
3. Terzelfder tijd heeft de Verlichting ook het concept van democratie en democratisch overheidsbestuur in het leven geroepen. Sinds de Vrede van Westfalen (1648), de Glorious Revolution (1688/89), de Franse revolutie (1789), de totstandkoming van constitutionele monarchieën (1848), de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring, de afschaffing van de slavernij, de instelling van het vrouwenkiesrecht zijn wij tot aan het eind van het koloniale tijdperk en het einde van het communisme getuige geweest van een lange mars richting moderne democratie (waarin nog een aantal jonge staten meelopen, die we tot dusver niet als 'gevestigde' democratieën kunnen beschouwen).

---

³⁶ De heer Lubbers zond mij dit stuk naar aanleiding van zijn gesprek over globalisering met de teihardiaan dr. Mervyn Fernando afgelopen zomer. Ik gaf hem bij die gelegenheid enige boeken en een video over het *Wereldplan voor Alle Mensen* van de kunstenaar Pieter Kooistra. Daarbij, vroeg ik hem of hij het plan door zijn studenten wilde laten bestuderen en mij zijn oordeel erover wilde te geven. Gezien de adhesiehetuigingen, die dit plan voor een supplementaire wereldeconomie heeft gekregen van de voorzitter van de Club van Rome, Dennis Meadows, en vele andere prominente, leek het mij zinvol als er ook in Nederland van wetenschappelijke kant wat meer ondersteuning zou komen. Op 5 september ontving ik van hem het volgende briefje: *Het ideale eigenbelang* bevat vele waardevolle en motiverende gedachten. Daarbij heb ik echter grote twijfels over het voorgestelde basisinkomen. Als dank voor uw inspanningen [...] zend ik u hierbij het 'werkschrift' voor mijn studenten globalisering, alsmede een interessant stuk dat ik voor de Club van Rome schreef." Ik (*HvB*) heb dr. Mervyn Fernando om commentaar op dit Engelse stuk gevraagd en het voor u laten vertalen door vertaalbureau Jeroen Warner, Elshofplein 10, 7531 ZD Enschede (tel.: 053-433 83 79).

4. Democratieën die op het concept van de trias politica stoelen (de scheiding van de staatsmacht in een wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht), zijn een krachtig instrument gebleken om de creativiteit van de burgers te stimuleren. Overheidsbestuur dat op het recht (en uiteindelijk op de grondwet) is gefundeerd, ontwikkelde zich tot een democratische instelling.
5. Alleen al vanwege het democratische element leek het overheidsbestuur na de scheiding van Kerk en Staat het instrument, dat niet alleen bij uitstek geschikt was om het functioneren van de staat (de externe en interne veiligheid) en het institutionele kader voor de ontwikkeling van markteconomieën (het eigendomsrecht) te garanderen, maar tevens om 'sociale rechtvaardigheid' na te streven. Daarmee was de weg gelegd voor het ontstaan van de welvaartsstaat.
6. De gelijkheid van alle burgers voor de wet gaf op verschillende manieren voedsel aan deze ontwikkeling. Zo werd de taak van de overheid de vrede te handhaven onder haar eigen burgers aangevuld met de taak alle burgers van rechten te voorzien, waarbij verschillen in ras, cultuur en levensbeschouwing werden aanvaard.
7. De ontwikkeling, die leidde tot de invoering van de vrijheid van meningsuiting (samen met de vrijheid van godsdienst) droeg bij tot de geloofwaardigheid van deze 'democratische mogelijkheid' te kiezen voor een democratische staat.
8. Tot hertoe is alles helder.
9. Dit was een proces dat vele generaties in beslag nam en leidde tot wat tegenwoordig met de term 'gevestigde democratieën' wordt aangeduid. In deze gevestigde democratieën kan vooral de laatste tientallen jaren een ander verschijnsel worden waargenomen, nl. het terugtreden van het maatschappelijke middenveld. Dit vloeide voort uit de individualisering en de ontwikkeling van de democratie als de 'drager van waarden'. Er trad een verzwakking op van samenbindende structuren, het gezin, de school, de kerk en allerlei soorten verenigingen.
10. Deze verzwakking was een 'natuurlijk' uitvloeisel van het volwassen worden van de democratie. De democratie groeide uit tot de welvaartsstaat; de verantwoordelijkheid voor 'sociale rechtvaardigheid' verschoof van de samenleving naar de staat. Terzelfdertijd werd de individualisering van de samenleving hoe langer hoe meer een feit; ze bracht ons het feminisme in de zin van emancipatie van de vrouw (die trouwens tegelijk in de markteconomie werd geïntegreerd). Dit proces van verzwakking van de maatschappij kwam aan de oppervlakte in de naoorlogse generatie. Het begon natuurlijk eerder (zie aanhangsel I).
11. Het geleidelijk verdwijnen van de rol van de maatschappij en haar samenbindende structuren heeft het samenspel in de driehoek markt, staat en samenleving teruggebracht tot een enkeltje tussen markt en staat. Tegelijkertijd zijn gevestigde democratieën tot de slotsom gekomen dat de staat minder doeltreffend is in zijn instrumenten (bureaucratie, rechtsregels en

wetshandhaving). Sommigen stellen dat de staat juist minder doeltreffend is geworden door het afnemen van de sociale controle. Om die afname van de sociale controle te begrijpen moet men de verschillende fases nader bekijken: De fase, waarin tolerantie en pluralisme leidde tot het verval van traditionele waarden enerzijds en de fase, waarin de rol van het gezin leidde tot de tolerante samenleving anderzijds. Gezien deze ontwikkeling werd wetshandhaving steeds moeilijker; meer en meer kwam het tot gevangenisstraffen in en de 'juridificatie' van de samenleving, hetgeen leidde tot minder 'interne veiligheid'. Niet alleen vertoonden de staten zo een gebrek aan effectiviteit, ze raakten tevens hun *geloofwaardigheid* (in de ogen van het publiek) kwijt door minder integriteit en meer corruptie, vanwege het verdwijnen van de bedreiging van buitenaf (communisme) en kortzichtigheid bij overheden (de electorale cyclus).

12. Tenslotte werd het idee dat democratieën de kwaliteit van het bestaan garanderen aangetast door de globalisering en het democratisch tekort. Globalisering wil zeggen dat de grenzen aan de beschikbaarheid van informatie, economie en technologie steeds meer vervagen. Daarom zijn staten wel gedwongen internationale en supranationale overeenkomsten te sluiten om vraagstukken op het gebied van de veiligheid, de sociale rechtvaardigheid en het milieu aan te kunnen pakken. Maar een democratisch proces van wetgeving is gebaseerd op een grondwet en een parlement. Formeel gesproken zou de 'ratificatie' van internationale afspraken door het nationale parlement het democratische antwoord erop moeten zijn. Maar grensoverschrijdende parlementaire instellingen staan uit de aard der zaak zwak bij het vervullen van hun democratische rol en het uitoefenen van controle op internationale instellingen (organisaties) door het nationale parlement is een *contradictio in terminis*. Het democratisch tekort is dan ook onvermijdelijk waar grensoverschrijdende problemen moeten worden aangepakt, terwijl terzelfder tijd democratieën aan 'naties' (binnen grenzen) zijn gebonden. Zowel intergouvernementeel als suprationaal bestuur moge nodig zijn, maar beide staan bloot aan de kritiek dat ze ondemocratisch zijn.
13. Tegelijk met de verzwakking van de staat hebben we enkele jaren geleden een herleving gezien van het denken over de samenleving. Zelfs sociaal-democraten (de auteurs van het rapport Carlson *Global Neighbourhood*) begonnen te spreken in termen van *good governance*, goed politiek leiderschap. *Governance* wijst - hoewel het soms ook overheidsbestuur omvat (dat uitgaat van wetten, rechtsregels, wetshandhaving) - op *regels*, op het vermogen iets voor elkaar te krijgen zonder de juridische competentie om het af te dwingen. Deze regels zijn in instituties verankerd.
  - *Empowerment* (het machtigen, het in staat stellen) van mensen is een sleutelbegrip dat niet alleen voor het versterken van de handelingscapaciteit van individuele personen staat, maar ook voor de bedoeling om groepen mensen te versterken; en de mechanismen om dat te bereiken hebben beslist

te maken met het 'wij-gevoel', met de verbondenheid (van mensen) in structuren om andere mensen een sterkere uitgangspositie te geven.

- Ook het *communitarisme* is er een voorbeeld van hoe gepoogd wordt markt en overheid met samenleving (op het niveau van de leefgemeenschap) aan te vullen. De kracht ervan schuilt hierin, dat het zich concentreert op het nabije; de beperking ervan lijkt te zijn de nogal 'horizontale' en losse structuur.
- Op mondiaal niveau beginnen *NGO's* als Amnesty International (al jarenlang), Greenpeace, Artsen Zonder Grenzen, een rol te vervullen waar het geldt vorm en inhoud te geven aan ethische eisen; deels door druk op overheden en bedrijven uit te oefenen (buiten de wet om of vooruitlopend op nieuwe wetgeving), deels door mensen uit te nodigen deel te nemen aan hun inspanningen (voorbij markt en staat) en zo de bewustwording op elk maatschappelijk vlak te vergroten.
- *Religieuze bewegingen*: van het evangelisch protestantisme tot een dialoog tussen godsdiensten (*Weltethos*) als tegenwicht tegen de krachten van de markt, de democratie, het relativisme en liberalisme. Het 'verticale denken', de behoefte deel uit te maken van het 'wij' (in plaats van alleen betrokken te zijn op het eigen 'ik') en het denken van leeftijdsgroepen samen (*intergenerational thinking*) brengt de rol van de samenleving tot nieuw leven.
- Als reactie op de gevolgen van 'morele zuivering' door het communisme in Centraal- en Oost-Europa zijn vandaag de dag nieuwe initiatieven te zien om daar een 'maatschappelijk middenveld' te scheppen. Zo'n structuur zal als referentiekader dienen voor een strategie om te komen tot een morele en sociale hervorming van de samenleving. Het heeft te maken met een 'morele hervorming', dat wil zeggen: herstel van morele waarden in een omgeving waarin materialistische beweegredenen de overhand hebben. Dit aspect van het begrip 'maatschappelijk middenveld' beoogt de burgerij in staat te stellen in waarheid te leven. Het concept 'maatschappelijk middenveld' heeft ook te maken met *maatschappelijke hervormingen*, dat wil zeggen: het scheppen van levenssferen waarin mensen hun verantwoordelijkheid weer kunnen nemen voor hun sociale en fysieke omgeving. In dit opzicht beoogt het concept 'maatschappelijk middenveld' de burgerij in staat te stellen in waardigheid te leven. Het humanistisch protest tegen het communisme in termen van 'waarheid' en 'waardigheid' - sleutelwoorden in *samizdat* (de illegale pers) en bewegingen als Charta 77 - moet nu naar het maatschappelijk middenveld toe worden vertaald.

14. Het is niet zo eenvoudig deze verschijnselen te begrijpen gezien het feit dat globalisering (ook wel verwestijking genoemd) als uiterste consequentie van de Verlichting (markt, technologie, individualisering en pluralisme) nog steeds de wereld aan het veroveren is; dit door de magische combinatie van kapitalisme en democratie. Terwijl men zich zo in de gevestigde democratieën, in de grote steden overal ter wereld en in kringen van de 'hogere inkomens' gefascineerd betoont door de herontdekking van de samenleving, bevinden velen in de onderontwikkelde en plattelandsgebieden zich nog in de

fase van af te stevenen op het moderne leven', dat wordt gedictieerd door de markt en individualisering.

15. Daarom moeten we, als we 'mondiaal' willen denken, tegelijkertijd democratisering uitlokken (dat betekent in feite accepteren dat de meeste stemmen gelden; overheden, wetgevende en -handhavende instellingen; respect voor minderheden; goed bestuur omvat meer dan 50 + 1) en de herleving van de maatschappij ondersteunen.

Als de Club van Rome in haar conceptuele basis voor 'onze missie' spreekt van de *resolutique*, zou het de moeite waard kunnen zijn te spreken over de maatschappelijke *resolutique* om de aanzet te geven voor de overgang van overheidsbestuur naar politiek leiderschap, om aan de markt en 'de wet' de samenleving toe te voegen.

16. In de 'conceptuele basis' van de *Verklaring van de Club van Rome* van 25 april 1966 wordt gesteld, dat "we moeten werken aan alomvattende oplossingen, die tot stand komen in onderhandeling met en met participatie van het publiek om apathie en confrontatie te boven te komen; dit noemen we de *resolutique*".

Daarbij is het zaak het blang te onderkennen van een renaissance in het denken over de maatschappij; het succes van de samenleving (de wij-bewegingen) als instrument om ethiek in praktijk te brengen zal afhangen van de mate, waarin de nieuwe sociale bewegingen 'doorzichtig' zijn en 'aanspreekbaar op hun verantwoordelijkheid'. Zo kunnen de 'vrije pers' en de publieke opinie tegenspel bieden om te waarborgen dat deze nieuwe sociale bewegingen: - afgestemd zijn op andere publieke belangen (juist om die reden werd het democratische proces voorheen als superieur gezien); - deel uitmaken van een pluriforme, tolerante samenleving waarin er wederzijds respect en erkenning is; - niet alleen de belangen van leden van die organisatie dienen maar het dienen van het (algemeen) belang als hun referentiekader aanvaarden.

Daarom zijn *doorzichtigheid* en *verantwoordelijkheid* van nieuwe sociale bewegingen van wezenlijk belang om tot een productieve driehoeks-verhouding te komen, waarin de democratie (de staat), de markt en de maatschappij (nieuwe sociale bewegingen) elk hun rol spelen.

17. Die nieuwe zogeheten 'wij-bewegingen' (het maatschappelijk middenveld) moeten op verschillende niveaus van de samenleving een rol spelen. Het gaat zowel om het staan 'dicht bij de burger' als om 'mondiale betrokkenheid': mondiale ethiek en een dialoog van religies. Beschavingen en culturen komen elkaar niet alleen tegen op de vrije markt of op het intergouvernementele vlak, ze oefenen tevens via deze 'wij-bewegingen' invloed uit op elkaar. 'Wij-bewegingen' stimuleren tevens vaak de bewustwording van burgers en consumenten, zoals bijvoorbeeld wanneer een 'consumentenboycot' op touw wordt gezet om het bedrijfsleven onder druk te zetten. Wij-bewegingen vertegenwoordigen tevens een nieuwe (morele) ontwikkeling die verder gaat dan de traditionele aanpak van wetgevende instellingen (de nationale overheden en

de nationale parlementen); principeafspraken (*soft law*) worden steeds belangrijker.

18. Het streven van de Club van Rome om een mondiaal standpunt in te nemen, holistisch te denken (zie aanhangsel II) en zich een langetermijnperspectief te vormen (intergenerationele rechtvaardigheid) vereist een inspanning die verder gaat dan markt en democratie (beide stoelend op individualisering)³⁷. *Governance* (politiek leiderschap) boven overheidsbestuur; een verantwoordelijke samenleving en een maatschappelijk middenveld (de nieuwe sociale bewegingen) en een dialoog tussen de religies. Dit alles met het sleutelbegrip 'wij' boven 'ik'. Zowel de verantwoordelijkheid van het 'ik' als individu als van het 'wij' als groep is essentieel.
19. Om voordeel te trekken uit de scheppende krachten die in de 'democratie' en de 'markteconomie' zijn verankerd en tegelijkertijd een door de internationale concurrentie en verzwakking van het samenbindende vermogen van staten veroorzaakte 'race naar de bodem [=naar de grootste gemene deler]' te voorkomen, kan de 'kwaliteit van het bestaan' en 'duurzame ontwikkeling' alleen nog worden gewaarborgd als 'democratie' en 'de markt' worden aangevuld met de maatschappij (het maatschappelijk middenveld) op alle niveaus en in alle vormen.

AANHANGSELS

- I. (Bij punt 10) Pas sinds kort is de literatuur begonnen de zingevingscrisis, (*Oriëntierungsverlust, Bildungskrise*) te analyseren. Peter L. Berger en Thomas Luckman verklaarden het verband tussen de zingevingscrisis en de pluralistische samenleving; waarbij pluralisme zo essentieel is voor de democratie en een creatieve markteconomie. In *Modernity, Pluralism and the Crisis of Meaning, The Orientation of Modern Man* (Bertelsmann, Gütersloh 1995) is te lezen hoe "individuele personen en gemeenschappen slechts dankzij tolerantie naast en met elkaar kunnen leven, ervan uitgaande, dat ze hun bestaan tegelijk volgens verschillende waarden vorm geven. Deze moderne vorm van pluralisme is echter tevens de basisvoorwaarde voor de verbreiding van subjectieve en intersubjectieve zingevingscrises."

---

³⁷ In dit verband is het opvallend, dat de Club van Rome haar idealen in het plan van Kooistra herkent. Om het 'maatschappelijk middenveld' echter voor zo'n plan te interesseren, ervoor te zorgen dat de NGO's de organisatie ervan ter hand nemen, is het nodig dat er na een gedegen bestudering ervan grotere bekendheid aan wordt gegeven. Het plan gaat inderdaad verder dan 'markt' in de verstrekking van een gegarandeerde extra-koopkracht voor iedere wereldburger en het gaat verder dan 'democratie', omdat het een 'sociocratisch besluitvormingssysteem' invoert, wat aan ieder individu de mogelijkheid biedt zichzelf te ontplooiën. Bovendien stoelt het niet alleen op materiële behoeften, maar is het duidelijk religieus-ethisch geïnspireerd. (*red.*)

Wanneer ze schrijven dat "zo een historisch nieuwe soort ontstaat, 'het moderne individu', dat gelooft dat men het zowel in zijn eigen leven als in het sociale bestaan zonder religie kan stellen", kan men aanvoeren dat ze de normatieve stelsels over het hoofd zien, die in de maatschappij geworteld zijn of op familieoverlevering berusten. Maar ze lijken de spijker wel op zijn kop te slaan als ze schrijven: "Dit is door de moderne ontwikkelingen fundamenteel veranderd. Geboorte en dood worden nog - zij het nog maar net - door het lot bepaald. Parallel aan de veelheid van keuzemogelijkheden op materieel niveau maken gelaagde moderniseringsprocessen een scala aan opties op maatschappelijk en intellectueel niveau mogelijk: welke baan zal ik aanvaarden? Met wie zal ik trouwen? Hoe moet ik mijn kinderen opvoeden? Zelfs goden kunnen uit een keur van mogelijkheden worden gekozen. Ik kan overgaan tot een ander kerkgenootschap, een andere burgerlijke staat, mijn stijl van leven, mijn zelfbeeld en mijn seksuele gewoonten veranderen. Het scala aan vanzelfsprekendheden neemt af tot een relatief beperkte, moeilijk definieerbare kern. Het technologisch-economische fundament van deze verandering ligt op het materiële vlak, maar het is vooral het pluralisme, dat de sociale omvang ervan heeft versterkt. Het pluralisme biedt mensen niet alleen de mogelijkheid tot het maken van keuzes (baan, man of vrouw, godsdienst, partij), het dwingt mensen ertoe deze te maken van-wege de moderne scala aan consumentengoederen (Persil of Ariel, VW of Saab). Men kan er niet langer voor kiezen niet te kiezen. Het is onmogelijk geworden de ogen te sluiten voor het gegeven dat een beslissing die men neemt ook anders had kunnen uitvallen. Twee centrale instellingen van de moderne maatschappij bevorderen deze overgang van de mogelijkheid tot kiezen naar de dwang tot kiezen: de markteconomie en democratie³⁸. Beide instellingen zijn gebaseerd op het verzamelen van individuele keuzes en moedigen zelf voortdurende keuze en selectie aan. Het democratisch ethos maakt keuze tot een fundamenteel recht van de mens."

- II. (bij punt 18) Globalisering zoals deze momenteel plaatsvindt is in zekere zin de voleinding van de Verlichting. De voleinding van de Verlichting, waarvan "overheidsbestuur, politiek leiderschap en het democratisch tekort" één aspect vormen, kan tevens verhelderd worden door recente ontwikkelingen in de wetenschap.

---

³⁸ Volledige democratie is er echter slechts als iedereen over de invulling van eigen behoeften en wensen kan beslissen; dit is het geval in de sociocratie. Dit systeem van optimale democratisering werd beschreven in het proefschrift van dr. Gerard Endenburg, Rotterdam. Het wordt al in vele bedrijven toegepast. Voor meer informatie: Sociocratisch Centrum, IJclubstraat 13, 3061 GR Rotterdam, tel.: 010- 452.32.89, fax: 010 - 452.82.64 (red.)

In de natuurwetenschappen, zowel bij het onderzoek naar de kleinste deeltjes als naar de uiterste grenzen van het heelal, is er een groeiend bewustzijn van de manier waarop alles met elkaar samenhangt. Een groeiend bewustzijn van een noodzakelijke zin achter de verschijnselen. Zelfs erkenning van het gegeven dat de religieus-filosofische achtergrond van de wetenschapper-onderzoeker het fenomeen beïnvloedt, dat hij of zij onderzoekt. Natuurkundige verschijnselen op zich verklaren niet wat ze uiteindelijk beweegt; vandaar de behoefte aan zingeving. Over een langer tijdsbestek kan men in termen van Verlichting en globalisering verschillende perioden onderscheiden:

- ontkoppeling van religie en wetenschap (Galileï);
- nadruk op specialisatie door strikt afgescheiden 'disciplines'
- Einstein die met zijn 'relativiteitstheorie' een nieuw begrip van tijd introduceerde;
- aandacht voor 'holisme' (dat een te grote specialisatie als verlichte tegenkracht corrigeert)
- convergentie van wetenschap en geschiedenis. Dit is in feite een interpretatie van evolutie, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen *le temps* (puur rekenkundig) en *la durée* (ervaring).
- een toekomstige ontwikkeling kan zijn de convergentie van realiteit (zonder normatieve waarden) en moraliteit (idealisme, hoop). Ofwel - in andere woorden - convergentie van intellectueel en moreel bewustzijn.

De rol van het collectieve geheugen in onze karakters

Hans Richter

De Verenigde Staten hebben een ontzaglijk voordeel, dat er een homogene cultuur bestaat. In onze ogen kent deze weliswaar enige vervelende nadelen, maar dit mag men de bevolking niet al te zwaar aanrekenen. Van een Japanse journalist heb ik een interessante visie gelezen, die mijn (vroeger eveneens strengere) oordeel over de Amerikaanse samenleving heeft verzacht. Ik wil u dit verhaal niet onthouden:

In het grijze verleden waren de Oosterse volkeren machtig en zij waren zo rijk gezegend met aardse goederen, dat zij op een samenwerking met de barbaren buiten hun rijk niet aangewezen waren. Deze barbaren, die buiten Azië, Klein-Azië en Arabië leefden, waren nauwelijks aan het Stenen Tijdperk ontgroeid en keken met ontzag op naar de welvaart, die de Aziaten ten toon spreidden. De reisverhalen en beschrijvingen uit die tijd waren sprookjes uit een andere wereld. Schutachter werden eerste relaties opgebouwd en de barbaren begonnen een handel met de rijke bureu. De Aziaten hadden echter nauwelijks interesse in de aangeboden waren. Zij namen als ruilwaar slechts wat dierenhuiden, barnsteen en een handelsgoed waarvoor ditmaal een grote belangstelling bestond: ... goedgebouwde barbaarse slaven. De barbaren ruilden tenslotte (uiteraard met tegenzin!) hun eigen kinderen in groten getale tegen de rijkdommen uit het oosten: goud, zilver, sieraden, kruiden, mirre, edelhout, etc. Langzaam ontwikkelden de barbaren zich tot Europeanen. In de Middeleeuwen namen de Italianen de slavenhandel over en blokkeerden de zeehandel naar het rijke oosten.

Daardoor werden de Spanjaarden en Portugezen gedwongen hun navigatiemethoden te ontwikkelen, zodat deze enkele eeuwen later de handel via de Kaap konden overnemen. De Spanjaarden en Portugezen blokkeerden nu de handel voor de Fransen, Engelsen en Nederlanders. Er zat voor de Engelsen niets anders op dan de wapentechnologie te verbeteren, terwijl de Nederlanders zich in de scheepsbouw specialiseerden en de Fransen zich op organisatie concentreerden. Daar de Engelsen niet over brons beschikten, bouwden zij kanonnen met het enige beschikbare materiaal: ijzer. Dit was echter een gelukstreffer, want de wapens hiervan waren veel beter dan de bronzen van de tegenstanders. Zo verschoof de machtsbalans verder noordwaarts naar Nederland, Frankrijk, Engeland....

Zelfs de machtigste Europese landen waren na verloop van tijd (in de 19e eeuw) niet in staat hun bevolking te voeden en verscheepten hun paria's naar de nieuwe gebieden in Amerika en Australië. Het is nog, maar enkele tientallen jaren geleden, dat dit overschot in Amerika als het uitschot werd beschouwd, als niet veel beter dan de gevangenen van Tasmanië en van de kolonie voor bannelingen Australië. Slechts door het toeval in de vorm van twee wereldoorlogen zijn Amerika en Australië binnen korte tijd tot welvaartsgebieden geworden.

In hun binnenste voelen de Amerikanen echter nog steeds de gevolgen van de erfenis, die zij met zich meedragen en waardoor zij tot in de vorige eeuw tot ongewenste meeëters en nutteloos uitschot waren bestempeld. Deze bittere ervaring is wellicht nog steeds in het onderbewustzijn of (volgens de theorie van de kernfysicus Ernst Charon) in de elektronengeheugens van de Amerikanen opgeslagen. Zij zijn als stiefkinderen van Europa door deze behandeling veranderd en hard geworden. Uit de geschiedenis van de Japanse journalist lees ik zelfs af, dat elk volk van oost naar west op zijn beurt zulke ervaringen heeft opgedaan. Allemaal zijn ze eens verstoten geweest en als stiefkind of als bedelaar door een 'rijke oosterbuur' met minachting behandeld.

Wellicht verklaart deze wereldwijde verstoting iets van de elementaire achterdocht, waarmee mensen zo vaak tegen idealisten aankijken, die de eenwording van de culturen in verscheidenheid voorstaan of zoals Teilhard de Chardin als de zin van evolutie uit de resultaten van wetenschappelijk onderzoek extrapoleren. In Europa moet de rivaliteit uit de tijd rond de geboorte van Christus langzaam uit het collectieve geheugen zijn verdwenen, maar bij de Amerikanen zijn die gevoelens er nog. Vandaaruit is het te begrijpen, dat zij gehard zijn en wantrouwig ten opzichte van elke bemoeienis, die van een hogere macht uitgaat. Immers, deze macht herinnert hen aan de vroegere ouders (Europa), die hen in het uur van de nood verstoten hebben. Diep in hun binnenste zijn de Amerikanen in de nood (d.w.z. in de wanhopige positie van de uitgestotenen destijds) tot individualisten geworden, die niet met elkaar praten, maar aardigheden uitwisselen.

Zo is de achterdocht als een golf (van wat wij beschaving noemen) van oost naar west gespoeld. Bij ieder station werd het resultaat slechter, zoals de oude Indische boeken het beschrijven en Sybout Jager in zijn boek *Wereld zonder grenzen* herhaalt. Elke generatie gaat een stap omlaag, waarbij de Veden eraan toevoegen: totdat het mensenras weer voor de vierde of vijfde maal wordt vervangen.

Nu deze golf eenmaal rond de wereld is gegaan en uitgaand van het Verre Oosten via Iran, Irak, Egypte, Israël, Rome, Mekka, Italië, Spanje, Frankrijk, Nederland, Engeland, USA, Japan weer het Verre Oosten bereikt, is zij wellicht ten einde en vindt de mens de moed tot vertrouwen.

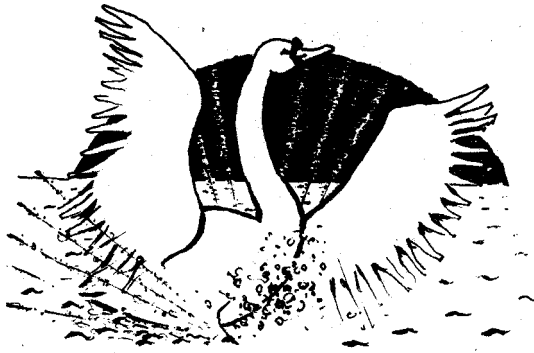
Pro-GAMMAatjes

- Van ir. Hans Richter uit Duitsland ontving de redactie de volgende brief: "Medio Oktober heb ik van INES (wereldwijde vereniging van wetenschappers en technici, *red.*) gehoord, dat zij mij als lid hebben geaccepteerd en dat ik mijn bijdragen eraan in het WorldWideWeb kan deponeren. Het netwerk houdt zich ook met sociale problemen bezig. Daardoor komen *GAMMA* en het *Ideale Eigenbelang* (tijdschrift van de Stichting UNO-inkomen voor Alle Mensen van Pieter Kooistxa, *red.*) uiteraard voor contacten in aanmerking. Ik wil deze verbinding opbouwen. In een terugblik over de afgelopen jaren valt mij de hoofdstroom van onze gedachtegang op:
  1. dat de samenleving een crisisperiode tegemoetgaat;
  2. dat de wetenschappers en technici daaraan niet onschuldig zijn;
  3. dat de wetenschappers en technici een ethische verantwoordelijkheid (behoren te) dragen;
  4. dat de crisis in de samenleving een technische en een sociale component bevat;
  5. dat deze crisis berust op het hebzuchtige karakter van de individuele mens, in vele eeuwen misvormd door verstoting van volkeren;
  6. dat (alleen?) een mystieke ervaring het egoïstische gedrag kan verdringen;
  7. dat het zoeken naar deze mystieke ervaring een rijk levensdoel kan inhouden;
  8. dat Teilhard de Chardin de volledige mystieke ervaring van het Mysterie van het *Zijn plaatst in wat hij het punt Omega noemt;
  9. dat de samenleving ter stabilisatie op lange termijn een levensdoel (Omega) nodig heeft.
  10. dat een levensdoel tevens impliceert, dat men het zo snel mogelijk moet bereiken.
  11. dat deze versnelling in tegenspraak is met de doelstellingen van INES, Greenpeace etc:
  12. dat daardoor een dilemma in onze motivatie ontstaat.

Omdat INES in mijn ogen weliswaar veel energie in het ethische fundament stak, maar zich weinig gedachten vormde over het belang van een levensdoel, wil ik in het netwerk het bovenstaande dilemma formuleren. Dit conflict heb ik in het bijgaande essay *Engineering, sustainability/voorwaarden voor een aanhoudende welvaart van een samenleving* beschreven."

Graag voldoen wij aan het verzoek van Richter dit artikel in samenhang met enige andere van zijn hand in ons volgende nummer te publiceren, zodat alle teilhardianen en whiteheadisten kunnen meedenken over een vruchtbare strategie voor de toekomst van onze Stichting en ons hun reacties en suggesties kunnen voorleggen. (*red.*)

- De heer **Benedict Broere** deed ons in een zeer positieve brief allerlei suggesties voor de verbetering van *GAMMA* m.b.t. lay-out e.dgl., bood ons zijn DTP-vaardigheid aan en adviseerde om zo snel mogelijk op internet te gaan. Er zijn al plannen in die richting. Wij zoeken echter nog een computerdeskundige die één dag vrij wil maken om ons in Heiloo te adviseren over de beste technische aanpassing aan onze behoefte. Er bestaat trouwens ook behoefte aan bestuursleden in de directe nabijheid van Heiloo.
- **De werkgroep Delft** draait op volle toeren. Zelfs zó, dat zij besloten heeft voortaan eens in de zes weken i.p.v. twee maanden bij elkaar te komen. De data kunt u vast noteren: 11 jan. ; 15 febr. ; 22 mrt. ; 26 apr. ; 31 mei; 13 sept.; 18 okt.; en 22 nov. Adres: Oude Delft 102-104. Aanvang: 13.00 uur.
- Voor wie *ODE, kroniek van de onderstroom*" niet kent is het zeker nu tijd ermee kennis te maken. In het nummer nov./dec. vele beschouwingen over het thema:"God is niet dood" o.a. van de teihardiaan **Peter Russell**.
- Op 5 oktober jl. werd ter ere van **dr. A Terruwe** (zie *GAMMA* 1/1 blz.13) in Den Haag een congres gehouden. Onderwerp: "Politiek en bevestiging. Walter Goddijn doet er in *De Roerom* van nov. 1. verslag van. Net als Teilhard werd haar door Rome een tijdlang het zwijgen opgelegd. Onder de titel *Hooglied van de nieuwe liefde/Anthropologie* verscheen bij Averbode/ Gooi en Sticht een nieuw boek van haar.
- Zuster **drs. Paula Gopray** kijkt in haar boekje *Als horende de zwijgende* als processtheologe door de ogen van God naar de mensen. Gedachten en gebeden voor mensen van nu. Warm aanbevolen. □ 15,- op giro 10 67 403 van Zusters Franciscanessen te Etten Leur o.v.v. aantal ex. + titel boekje.
- Bij Uitg. Pelckmans, Kapellen, België kwam uit: **Max Wildiers** *Zo vrij is de mens / Kerngedachten uit zijn werk*, uitgekozen door **Gerard Bodifée**. Prijs Bfrs. 495,- Wat Thomas van Aquino bedoelde met *unum et verum convertuntur*: de waarheid is eenvoudig als maar iemand van formaat voorgaat in de synthese, wordt hierin duidelijk.
- Wij staan met een tafel met o.a. deze boeken ter inzage op 13 dec. in De Doelen (vanaf 9.00 uur), Rotterdam. Het **NCDO** organiseert een '**podium**' met sprekers als Paul Cliteur, Anil Ramdas, Awraham Soetendorp, Ria Kloppenburg, bisschop Ernst, prof. Bert Kersten (Baha'i), H.M. de Lange Henk Tieleman (economen) en vele anderen over het thema: "**De wereld is van God**". Daarna zijn er ±10 workshops. Van 15.45-17.00 uur is de musical *Het lied van de Aarde*, tekst Huub Oosterhuis. Inl. tel.: 020-55 03 576.

Ulrich Libbrecht benadert in zijn werk "Inleiding Comparatieve Filosofie" (zie blz.38 ev) de werkelijkheid op een dynamisch evenwichtige wijze doordat hij het ervaren van haar naturaliteit (N), het denken van haar logiciteit (L) en het beleven van haar mysticiteit (M) niet door een statische driepoot verbeeld wil zien, maar eerder door een bewegelijke grote Zwaan (blz. 443). De twee vleugels met hun enorme spanwijdte staan voor de transcendente functies L en M, waarmee de mens zich boven de oceaan kan verheffen. Zij worden energiek vanuit zijn kop en lichaam N bestuurd en aangedreven. Alle drie de functies zijn echter steeds met elkaar in wisselwerking, want steeds ook keert men van zijn vogelvlucht terug op de deinende golven. Onze redactie denkt in de geest van Libbrecht te handelen, als ze de lezers en vertegenwoordigers van alle culturen en godsdiensten met kerstmis en nieuwjaar veel bezinning toewenst op de volgende gedachte: In hoeverre zijn we vleugellam geworden door het al te sterk benadrukken van één van onze functies? China dobbert zo ongeveer zonder vleugels, India en West-Europa hebben beide één vleugel grotendeels verloren. Zoals Leda door de oppergod Zeus in de gedaante van een Zwaan werd bevrucht, zo werd Maria overschaduwd door de Geest en baarde Christus. Evolutionair en symbolisch gezien was dit het begin van een werkelijke bewustwording van de mens van zijn goddelijll kern. De wereld is zwanger van het goddelijke. Om een gezonde nieuwe wereld te baren, zal zij haar functies (N,L, M) in evenwicht moeten brengen.